

# Jugoslovenski ratovi 1991-1999 i neke od njihovih društvenih posledica

*Bora Radovic*

## *Sažetak*

*Rad, najpre, nastoji da pruži kratak uvod u razloge, hronologiju i kontekst jugoslovenskih ratova 1991 – 1999 godine. Važno je istaci, da je taj pregled nužno skracen, jer jugoslovenski ratovi, zbog svoje izuzetne kompleksnosti i neverovatnog bogatstva događaja, zahtevaju posebnu, neizbežno obimnu studiju. Drugi deo rada nastoji da istakne specifičnosti jugoslovenskih ratova, ono po čemu se oni razlikuju od ostalih ratova, a to je široko rasprostranjena praksa etnickog čišćenja, veliki broj improvizovanih logora i mesta zatvaranja i snažno oslanjanje na paramilitarne formacije svih sukobljenih strana. Treći deo predstavlja pokušaj da se utvrdi broj poginulih i nestalih u jugoslovenskim ratovima. To poglavlje istice teškoće utvrđivanja tačnih brojeva ne samo zbog nepotpunih i često protivrecnih materijalnih izvora već i zbog političkih manipulacija brojem žrtava. Tako se i rad završava apelom za tačno utvrđivanje broja žrtava, ne samo radi konačnog numeričkog završetka jugoslovenskih ratova već i zbog pijeteta prema nastradalima. Autor se, naime, nada da će utvrđivanje tačnog broja žrtava pomoći sprecavanju buduće manipulacije brojevima radi raspirivanja osvetoljubivih i ratobornih emocija.*

## ISTORIJSKO-POLITICKI UVOD U RATOVE U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI 1991-1999

Postoji mnoštvo raznovrsnih, i uzajamno suprotstavljenih, mišljenja o uzrocima raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Takođe postoje i oprečna mišljenja o tome da li je raspad te države bio neizbežan ili se on mogao izbesci. Najzad, isto se tako razlikuju mišljenja o tome da li razlog raspada treba tražiti u delovanju unutrašnjih ili spoljašnjih politickih cinilaca.

Odgovor na sva ova kompleksna pitanja zahteva produbljeno istorijsko istraživanje koje daleko prevazilazi okvire ovog rada. Ipak, pokušaćemo da, u najkracim crtama, pružimo nekakav sažet odgovor na sva ova pitanja.

Po Ricardu Holbruku (Richardu Holbrook)<sup>1</sup> postoji 5 glavnih razloga sloma Jugoslavije: "prvo, pogrešno išcitavanja balkanske istorije; drugo, kraj Hladnog rata; treće, ponašanje samih Jugoslovenskih lidera; četvrto; neadekvatan americki odgovor na krizu; i najzad, pogrešno verovanje Evropljana da mogu sami da izadu na kraj sa njihovim prvim izazovom nakon kraja Hladnog rata".<sup>2</sup>

Pod "pogrešnim išcitavanjem balkanske istorije" Holbruk podrazumeva sklonost dela zapadnih analiticara balkanskih društava da prostor Balkana sagledavaju kao region vekovnih, tradicionalnih, pa, prema tome, i neizbežnih etnickih konflikata. Prema ovom mišljenju (oliceonom, na primer, u knjizi Dejvida Kaplana, *Balkanski duhovi*) Balkan je, prosto, osuđen na hronicno stanje etnickih konflikata i ratova, pa je dobar deo zapadnih analiticara jugoslovenske krize, prema Holbruku, usvojio stanovište da je raspad Jugoslavije još jedna balkanska kriza oko koje se ne može mnogo uciniti. Ipak, ono što ovom mišljenju protivreci jeste cinjenica da su balkanski narodi, i specificnije, narodi bivše Jugoslavije, uspevali da imaju duge periode mira i stabilnosti, tako da se teško može reci da su konflikt i rat neizbežna *sudbina* Balkana.

Ono što se da naslutiti iz Holbrukove liste kauzalnih cinilaca jeste da on, ipak, implicitno glavninu razloga raspada Jugoslavije vidi u spoljašnjim ciniocima (1. kraj Hladnog rata; 2. neadekvatni Americki odgovor, 3. nevoljnost ili nesposobnost evropske politicke klase da razreši jugoslovensku krizu). Bili bismo skloni da Holbruku damo za pravo, ako posmatramo iskljucivo najoštrij period krize koji je kulminirao u otcepljenju pojednih republika i ratovima 1991-1999. Onda bi se raspad Jugoslaviji dao lako smestiti u istorijski kontekst kraja Hladnog rata i raspada multinacionalnih komunistickih država (Sovjetski Savez; Cehoslovsacka). Onda bismo udobno mogli govoriti o krahu komuzma i krizi legitimiteta komunistickih partija, koje se ili povlance sa politicke scene ili traže nove

---

<sup>1</sup> Holbrooke (1999)

<sup>2</sup> *ibid.* str. 21-22.

legitimacijske *diskurse*: izgradnja građanskog društva, uspostavljanje tržišne ekonomije ili, pak, etnički ili religiozni fundamentalizam.

Međutim, po našem uverenju, kriza jugoslovenskog društva započela je bar desetak godina pre pada Berlinskog zida. U tom se smislu, sasvim slažemo sa sažetim Petricevim viđenjem, koje kao suštinski razlog krize poznog jugoslovenskog socijalističkog društva vidi ekonomiju:

“Porast nacionalnih napetosti tokom osamdesetih godina bio je vidljiv u celoj Jugoslaviji. Suštinsku odgovornost za to snosilo je ubrzano privredno propadanje zemlje. Rastuća inflacija, opadajući životni standard i zaoštavanje na tržištu rada doprineli su, uz rasprostranjenu korupciju i očigledno slabu ekonomiju, gubitku poverenja u političko rukovodstvo... Tokom osamdesetih godina, kada je uz privrednu propast započela i borba oko raspodele sve manjih resursa, sasvim su na videlo izbili sukobi oko izgradnje i vodenja države. Dok se Srbija zalagala za recentralizaciju države, uz očuvanje socijalističkog državnog uređenja, Slovenija i Hrvatska su prednost davale konfederaciji savezne države sa u velikoj meri nezavisnim republikama i istovremeno pojačavanju pluralističkih i privredno-tržišnih struktura”.<sup>3</sup>

Licno uverenje autora ovog rada je da je raspad Jugoslavije počeo na Kosovu, 1981 godine i da se upravo na Kosovu proces raspada i završio, ratom 1999. godine.

Kosovska krize javno je izbila masovnim demonstracijama kosovskih Albanaca marta 1981. godine.<sup>i</sup> Demonstracije su kao glavni politički cilj istakle zahtev da Kosovo prestane da bude autonomna pokrajina u okviru Srbije i postane republika, ista kao i ostalih šest republika koje su činile jugoslovensku saveznu državu. Važno je istaci da je vodstvo ondašnjeg Saveza komunista Jugoslavije proglasilo demonstracije nacionalističkim, smatrajući da iza zahteva za pretvaranjem autonomne pokrajine u republiku, zapravo stoji skrivena namera da se Kosovo otcepi od Jugoslavije i sjedini sa susednom Albanijom.

Treba reci i to da većina stanovnika ondašnje SFRJ nije razumela demonstracije iz 1981 godine. Prosečni građanin Srbije smatrao je da su Albanci u Automnoj pokrajini Kosovo dobili "sve" i da pokrajina ima *de facto* status republike.

Demonstracije su otvorile jednu tabu temu koja će narednih 6 godina dominirati jugoslovenskim medijima. Otvara se tema masovnog iseljavanja Srba i Crnogoraca. Srpski i jugoslovenski komunisti tvrde da se nealbanci masovno iseljavaju sa Kosova zbog diskriminacije, pritisaka, pretnji i nasilja.<sup>ii</sup> Takođe se govori o ucestalim silovanjima srpskih žena i devojaka, uništavanju letine, uništavanju srpskih spomenika kulture i sknavljenju grobalja. S druge strane, albanski lideri Saveza Komunista Kosova tvrde da se iseljavanje dešava iz prevashodno ekonomskih razloga, zbog cinjenice da je pokrajina najsiromašniji deo SFRJ i kraj sa najvećom stopom nezaposlenosti.<sup>4</sup>

---

<sup>3</sup> Petric (2002)

<sup>4</sup> Petric (2002:35)

Ono što je pak izvesno, jeste da se na Kosovu, nakon Drugog svetskog rata, demografska struktura stanovništva jako promenila u korist Albanaca (usled kombinacije visokog fertiliteta i sve nižeg mortaliteta), dok je, s druge strane, "između 1961. i 1981. pokrajinu napustilo oko 100 000 pripadnika slovenskog življa"<sup>5</sup>, tako da početkom 90-tih Albanci, prema Petricu, dostižu 90% stanovništva.<sup>6</sup>

Rastuce nacionalno raspoloženje u Srbiji stanje na Kosovu vidi kao posledicu Ustava iz 1974. koji se sve češće doživljava kao antisrpsko rešenje.<sup>7</sup> Na tom fonu, 1986. godine pojavljuje se tzv. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti koji zahteva "ogranicavanje autonomije, suspenziju odnosa sa Albanijom i potpunu dealbanizaciju pokrajine"<sup>8</sup>. Iako Memorandum nikad nije bio publikovan, vec je ostao interni dokument Srpske akademije nauka i umetnosti, brojni analitici jugoslovenskih ratova smatraju da je upravo ovaj dokument odrazio narastajuće nacionalisticko opredeljenje jednog dela srpske humanisticke inteligencije.

Nekoliko godina nakon demonstracija iz 1981. godine, pocinje samoorganizovanje Kosovskih Srba i Crnogoraca i njihovo stupanje na politicku scenu. Tako se, januara 1986. godine, pojavljuje peticija 2 016 Srba iz Kosova polja kojom se za stanje u pokrajini optužuje "albanski nacionalizam i separatizam, a od Beograda zahteva da stane na put daljoj diskriminaciji",<sup>9</sup> dok februara 1986. godine, grupa of stotinak Srba kreće za Beograd da se kod politickog rukovodstva žali na nepravedne uslove.<sup>10</sup>

Ključni preokret u politickoj metodologiji rešavanja kosovske krize, dešava se 24. aprila 1987, kada je voda Saveza komunista Srbije, Solobodan Milošević, na Kosovu polju, pred 15 000 okupljenih Srba i Crnogoraca koji su protestovali kada je policija upotrebila sile, bezuspešno pokušavajući da skup drži pod kontrolom, održao cuveni govor u kome je rekao da "Niko ne sme da bije ovaj narod". U improvizovanom govoru, Milošević je dalje rekao:

"Drugovi, vi treba da ostanete ovde. Ovo je vaša zemlja. Ovde su vaše kuce, vaše njive i bašte, vaše uspomene. Necete valjda napustiti vašu zemlju jer se u njoj teško živi, jer su vas pritisli nepravda i poniženje, Nije nikada bilo svojstveno duhu srpskog i crnogorskog naroda da ustukne pred preprekama, da se demobilise kad treba da se bori, da se demoralise kad mu je teško"<sup>11</sup>

---

<sup>5</sup> *ibid.* str. 38

<sup>6</sup> *ibid.* str. 39. Sa ovim procentom se ne slaže Tim Judah, koji iznosi cifru od 82.2% (Judah: 2000:44). Cifra od 90% uporno je korišćena je od strane albanskih politicara krajem 80-tih godina kao opravdanje za Kosovo Republiku.

<sup>7</sup> Petric (2002:36)

<sup>8</sup> *ibid.* str. 37.

<sup>9</sup> *ibid.* str. 38

<sup>10</sup> *ibid.* str. 38.

<sup>11</sup> Artman (2001:24-25)

Neki analiticari protumacili su ovaj nastup kao pojavu novog nebirokratizovanog politicara koji jasnim govorom izražava svoju istinsku, patriotsku zabrinutost zbog položaja Srba i Crnogoraca na Kosovu. Drugi su, pak ovaj govor ocenili kao neprikriveni nacionalisatski istup. Ipak, svi su se složili da je Milošević nastupom na Kosovu polju "zaigrao na nacionalnu kartu" i stvorio sebi ogroman politicki kapital koji ce istrajno koristiti tokom narednih godina.

Dalji razvoj politicke situacije išao je u pravcu reduciranja pokrajinskih ovlašćenja po Ustavu iz 1974. godine: "Pomocu brojnih dodatno donetih odredbi srpskog ustava, u februaru 1989 postepeno je ukinuta autonomija Kosova. Na to su rudari Trepce reagovali štrajkom gladu. Zahtevali su ostavku 'marionetske vlade' i zadržavanje ustava, najavivši da ce u svojim jamama izdržati sve dok se njihovi zahtevi ne ispune."<sup>12</sup> Beograd ignoriše ovaj štrajk, a kao reakcija na takav stav na Kosovu izbijaju masovni štrajkovi solidarnosti sa rudarima. Na Kosovo se premeštaju trupe savezne vojske. "Po drugi put od 1981, u pokrajini je zavedeno vanredno stanje. Na stotine osoba je uhapšeno."<sup>13</sup>

"23. marta 1990. godine, uz jak pritisak i prisustvo vojske i tajne policije, sprovedene su najavljene promene ustava i to posle burnih glasanja u parlamentu glavnog grada pokrajine. Time je fakticki ukinuta autonomija pokrajine",<sup>14</sup> što je odmah izazvalo masovne pobune i demonstracije. . Kao odgovor na ustavne promene, albanski delegati pokrajinskog parlamenta, juna 1990. godine, donose "Deklaraciju o nezavisnosti Kosova", što navodi srpske vlasti da raspuste parlament u Prištini i uvedu trajno vanredno stanje u pokrajini. Na raspuštanje kosovskog parlamenta, 7 septembra 1990, albanski delegati reaguju donošenjem vlastitog ustava i proglašenjem Republike Kosova.

Posle preuzimanja vlasti na Kosovu, usledilo je ono što Petric naziva "srbizacijom institucija": policija prelazi pod okrilje srpskog MUP-a (april 1990), a u "leto 1990 srpske ustanove su preuzele lolakne radio i TV stanice, dok su zaposleni albanske narodnosti izbaceni na ulicu."<sup>15</sup> "Srbizacija" je zahvatila i druge institucije: "pod izgovorom da ne raspoložu potrebnim strucnim zvanjima, sproveden je veliki talas otpuštanja albanskih lekara".<sup>16</sup> Što se tice preduzeca, Parlament Srbije je utvrdio etnicki kljuc za zapošljavanje: "firme su naterane da na svakog zaposlenog Albanca, zaposle i po jednog Srbina ili Crnogorca. Pored toga, od albanskih saradnika se tražilo da potpišu izjavu lojalnosti u kojoj su morali da izraze svoju saglasnost sa politikom Srbije. Ako bi se neko usprotivio, dobio bi otkaz. Na ovaj nacin je samo tokom jedne godine oko 45% albanskih radnika zaposlenih oba pola izgubio svoja radna mesta. Posle nekoliko godina se ovaj udeo udvostrucio na 90%".<sup>17</sup>

---

<sup>12</sup> *ibid.* str. 47.

<sup>13</sup> *ibid.* str. 47

<sup>14</sup> *ibid.* str. 47.

<sup>15</sup> *ibid.* str.48.

<sup>16</sup> *ibid.* str.49.

<sup>17</sup> *ibid.* str. 50.

Kao posledica mera preduzetih od strane rukovodstva Srbije, i kao posledica razocarenja držanjem albanskih članova kosovskog parlamenta koji su podržali promene ustava, Albanci sve više formiraju partije, prevashodno na etnickoj osnovi, od kojih je najznacajnija LDK pod rukovodstvom Ibrahima Rugove, formirana 23. decembra 1989, koja za manje od 2 meseca okuplja 200 000 lica.<sup>18</sup>

Kao odgovor na represivne mere srpskih vlasti Albanci organizuju nenasilan otpor. Ovakav otpor je prevashodno motivisan cinjenicom da Albanci u nasilnom otporu ne bi imali nikakve šanse. Pored nenasilnog otpora, kosovsko albanska politicka akcija se usredsredila na konstruisanje paralelnih institucija. Kosovska vlada se 1992. seli u Bon, a Albanci zaposleni u inostranstvu pocinju da uplacuju 3% mesecnih prihoda za tu vladu.<sup>19</sup> Na Kosovu, Albanci uvode svoj sistem oporezivanja, a 90% prikupljenih sredstava se troši na finansiranje vlastitog sistema obrazovanja.<sup>20</sup> "U ekonomiji, "Albanci su se potpuno usredsredili na izgradnju malih privatnih preduzeca, kao i na svoju emigraciju na rad u inostranstvu...u periodu 1989-98 oko 400 000 kosovskih Albanaca, pretežno muškaraca, napustilo je svoju domovinu i krenulo u pravcu srednje i zapadne Evrope, mnogi od njih i zbog toga da bi izbegli regrutaciju u JNA".<sup>21</sup>

Uporedo sa razvojem paralelnih institucija, odvijao se i bitan razvoj na politickom planu: "posle Deklaracije o nezavisnosti Slovenije i Hrvatske u junu 1991. i politicko rukovodstvo kosovskih Albanaca je promenilo kurs tako što se odlucilo da zahteva nacionalnu nezavisnost. Stanovništvo je potvrdilo ovaj kurs na referendumu održanom između 26 i 30 septembra; 99% glasaca izjasnilo se za nezavisnost. Nakon što je ustav prilagodan ovom rezultatu, 19 oktobra 1991 doneta je Deklaracija o nezavisnosti. Maja 1992 usledili su parlamentarni izbori na kojima je LDK zadržala dominantnu poziciju: ona je dobila 76% glasova. Na istovremeno održanim predsednickim izborima Ibrahim Rugova je kao jedini kandidat osvojio 99,5% glasova. Dok su srpsko/jugoslovenske snage bezbednosti dozvolile da se održe izbori na Kosovu, mada nisu priznale njihove rezultate, dotle je albansko stanovništvo kasnije bojkotovalo sve izbore na srpskom i jugoslovenskom nivou (oni odbijaju ponudu srpske politicke opozicije da zajedno izadu na izbore i zajedno obore Miloševica, na izborima 1992. godine)...Po držanju albanskog politickog rukovodstva u ovoj situaciji prepoznatljiva postaje strategija koja ce ostati karakteritcna za dalji razvoj, a zasniva se na sledecim premisama: LDK je sistematski odbijao da prizna legitimnost srpskih institucija na Kosovu, i sve nade je polagao u intervenciju 'medunarodne zajednice' radi postizanja svojih politickih institucija".<sup>22</sup>

Londonska Konferencija o Jugoslaviji, avgusta 1992, na kojoj je kosovska delegacija imala samo status posmatraca, i na kojoj se nije raspravljalo ni o kakvoj

---

<sup>18</sup> *ibid.* str. 50

<sup>19</sup> *ibid.* str. 58

<sup>20</sup> *ibid.* str. 59.

<sup>21</sup> *ibid.*p. 61

<sup>22</sup> *ibid.* str. 63.64

nezavisnosti Kosova, i narocito, Dejtonska konferencija na kojoj se na izricit Miloševicев zahtev nije uopšte raspravljalo o Kosovu, bili su posebno gorka iskustva za politicke predstavnike kosovskih Albanaca. Narocito je Dejtonska mirovna konferencija, koja je ojacala Miloševicевu medunarodnu poziciju, dovela do razmišljanja da nenasilni otpor ne vodi nikuda i da se nasilje ipak isplati. Dolazi do relativnog pada ugleda Ibrahima Rugove, a na scenu stupaju radikalniji elementi:

“Februara 1996. u više kosovskih gradova bacene su bombe na srpske izbeglicke kampove. Oko 10 000 prognanih Srba iz Hrvatske naseljeno je na Kosovu ili smešteno u domove. Odgovornost za bombaške napade preduzela je jedna nepoznata organizacija, “Nacionalni pokret za oslobodenje Kosova”. Jedna druga grupa koja je se nazvala “Oslobodilacka vojska Kosova” u isto vreme je skrenula pažnju na sebe bombaškim napadima. Jedna okolnost u susjednoj Albaniji išla je naruku OVK: propast piramidalnih banaka i narodna pobuna i haos, koji je, između ostalog, podrazumevao i pljackanje vojnih skladišta oružja, doveo je do toga da je to oružje ubrzo stiglo na Kosovo preko severne albanske granice koju je bilo teško kontrolisati”<sup>23</sup> “Od 1997, OVK je imala kampove za obuku u teško dostupnim severnoalbanskim oblastima Kukeš i Tropoja. Na dan 28. novembra 1997. prvi put su se trojica maskiranih boraca OVK pojavili na sahrani jednog ucitelja koga su streljale srpske jedinice, da bi u govoru pred oko 20 000 ožalošćenih ljudi objavili da je OVK jedina snaga koja se bori za ‘oslobodenje i nacionalno ujedinjenje Kosova’ ”<sup>24</sup> Uskoro, OVK pocinje da ubija i Albance clanove Socijalisticke partije Srbije, tadašnje vladajuće stranke u Srbiji.

Pojava OVK oznacava najteži period kosovske krize, period pravog oružanog sukoba, između OVK i Vojske Jugoslavije i policije Republike Srbije. U sukobima ginu brojni pripadnici oružanih snaga, ali takode gube život i brojni civili – bilo kao žrtve namernih atentata, otmica i ubistava, bilo tako što su se zatekli na mestu oružanih sukoba.

Vrhunac sukoba prestavlja period NATO bombardovanja (24. mart – 10. juni 1999). Tokom ovog perioda fenomen masovnih migracija (bilo motivisan strahom od oružanih sukoba, bilo pod pretnjom sile) dostiže svoj vrhunac. Rat traje 78 dana i završava se 10. juna, prestankom NATO bombardovanja, potpisivanjem Vojno-tehnickog sporazuma u Kumanovu i usvajanjem Rezolucije UN 1244, kojom se garantuje jugoslovenski suverenitet nad Kosovom.

Sve jugoslovenske oružane i bezbednosne snage napuštaju Kosovo, a trupe NATO-a ulaze. Albanske izbeglice se vracaju svojim domovima a preko 200 000 nealbanskih stanovnika Kosova napušta svoje domove, odlazeci najvećim delom na teritoriju centralne Srbije i Vojvodine.

Usled velike kompleksnosti politickih i vojnih zbivanja u ovom najtežem periodu, hronologija politickih i vojnih događaja iz vremena raspleta kosovske krize je prikazana na kraju ovog rada.<sup>iii</sup>

---

<sup>23</sup> *ibid.* str. 78.

<sup>24</sup> *ibid.* str. 78.

## KRATAK ISTORIJSKI UVOD U RATOVE U SLOVENIJI, HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI 25

Pocev od stvaranja prve jugoslovenske države 1918. godine, ova višenacionalna država je uvek imala jake nacionalne tenzije koje su delimicno odgovorne za komadanje države tokom Drugog svetskog rata. Država nastala nakon Drugog svetskog rata (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija-SFRJ) pokušala je da pomiri ove tenzije deljenjem države na 6 republika u okviru federalne strukture, ali sa jakom centralnom vlašću. Sve republike, sa izuzetkom Slovenije su imale znacajne manjinske grupe. Kohezija ove države bila je pojačana strogom jednopartijskom vladavinom Saveza Komunista Jugoslavije i represijom nacionalnog i politickog disidentsva. Medutim, 1974. godine donesen je nov ustav koji je promovisao decentralizaciju i dao znacajnu moc republickim vlastima. Tokom 80-tih godina nacionalne tenzije su rask, a federalna moc je slabila pred rastucom asertivnošću republika. Ovaj se proces znacajno ubrzao sa krajem jednopartijske vladavine 1990. godine i održavanjem višepartijskih izbora u svih 6 republika. Nacionalisticke partije (DEMOS u Sloveniji, i Hrvatska demokratska zajednica u Hrvatskoj) su svuda dobro prošle, a u Sloveniji i Hrvatskoj nove vlade su pocele da vrše pritisak u pravcu konfederacije, a na kraju i nezavisnosti.<sup>iv</sup> Postupci koji su vodili slamanju federacije naišli su na jak otpor u drugim krajevima Jugoslavije, a narocito u Srbiji, koja je imala velike manjine, kako u Hrvatskoj, tako i u republici Bosni i Hercegovini. Hrvatsko kretanje prema nezavisnosti naišlo je na jak otpor mnogih Srba iz Hrvatske (koji su cinili 11.5% ukupnog stanovništva Hrvatske od 4.5 miliona) koji su u kraju federalne Jugoslavije doživeli promenu njihovog statusa od najvece nacionalne grupe u federalnoj Jugoslaviji do nacionalne manjine u Hrvatskoj. Na taj su nacin slovenacki i hrvatski zahtevi za nezavisnošću naišli na upozorenja iz Srbije da ce, ako ove republike promene državne medunarodne granice, Srbija u tom slucaju pokušati da promeni unutrašnje granice i tako sacuva velike srpske zajednice u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Vode srpskih enklava u Hrvatskoj su dali na znanje da ce, ako Hrvatska izabere nezavisnost, oni zahtevati da se unutrašnje granice medu republikama ponovo definišu i oblasti sa vecinskim srpskim stanovništvom otepe od Hrvatske i pripoje Republici Srbiji. Ovaj je zahtev Srbija podržala, tvrdeci da se pravo na samoopredeljenje ne može ograniciti iskljucivo na Hrvatsku i Sloveniju (mada je Srbija odricala ovo pravo etnickim Albancima u pokrajini Kosovo u južnoj Srbiji) i da Slovenija i Hrvatska, putem jednostrane i neustavne objave nezavisnosti, zahtevaju reviziju medunarodno priznatih granica jugoslovenske države, što je daleko radikalniji korak nego revizija internih granica, koje nemaju takvo priznanje.

---

<sup>25</sup> Kao izvori za ovo poglavlje korišćeni su *in extenso* izveštaji Amnesty International: *Bosnia-Herzegovina: Gross abuses of basic human rights*, AI index: EUR 63/01/92 i *Yugoslavia: Torture and deliberate and arbitrary killings in war zones*, AI index: EUR 48/26/91. Od svih sažetih prikaza istojsko-politickih okolnosti koje su dovele do ratnih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ova dva izveštaja su nam izgledala najsažetija i najobjektivnija.



### KONFLIKT U HRVATSKOJ

25. juna 1991, Republike Hrvatska i Slovenija su unilateralno proglasile nezavisnost, nakon što nisu uspele da pregovorima postignu niti konfederalno rešenje niti njihovu nezavisnost. Jugoslovenska narodna armija (JNA) je poslala dodatne jedinice u Sloveniju, gde su uskoro izbile oštre borbe. One su se povukle nakon što je na Brionima potpisan sporazum 7. jula. U isto vreme, JNA pojačanja su poslata u one delove Hrvatske gde su se enklave sa srpskim stanovništvom sukobile sa hrvatskim snagama, nakon što su krajem 1990. godine uspostavile samo-proklamovane "Srpske autonomne oblasti", koje su odbile da priznaju hrvatske vlasti i počele da zahtevaju pripajanje sa Srbijom. Te su poteze opravdavale ukazujući na ustavne promene u Hrvatskoj koje su njihov status od jedne od konstitutivnih nacija svele na status nacionalne manjine. Takode su ukazale na razne poteze vlasti koji su budili sećanja (eksploatisana od strane nacionalističkih medija i političara) na progone i masovna ubistva Srba pod fašističkom vladom Nezavisne države Hrvatske, uspostavljene uz nemačku i italijansku pomoć, tokom Drugog svetskog rata.<sup>26</sup> Oružani sukob u Hrvatskoj se uskoro proširio na granicne oblasti Bosne i Hercegovine. 7. septembra 1991. godine, kada se otvorila mirovna konferencija pod okriljem Evropske zajednice, srpske paramilitarne formacije i jedinice JNA su ostvarile kontrolu nad gotovo trećinom teritorije Republike Hrvatske, a jugoslovenske federalne institucije su u velikoj meri prestale da funkcionišu. Ovaj razvoj događaja bio je obeležen slomom reda i zakona u mnogim oblastima i mnogim kršenjima Ženevske konvencije i međunarodnog humanitarnog prava u zonama ratnih dejstava.

Brojna primirja su bila dogovorena pod sponzorstvom Evropske zajednice, od kojih su sva bila neefikasna sve do trajnog primirja koje je stupilo na snagu 3. januara 1992. godine. Taj je prekid vatre dozvolio odvijanje planova o uspostavljanju UN sile za održavanje mira (UNPROFOR), u zonama konflikta u Hrvatskoj.

Nova jugoslovenska država, sastavljena samo od republika Srbije i Crne Gore, je proglašena u Beogradu 27. aprila 1992. godine. Hrvatska i Slovenija su pribavile opšte međunarodno priznanje, sa prijemom u članstvo UN, 22 maja 1992. godine.

### KONFLIKT U BOSNI I HERCEGOVINI

Popis iz 1991. u Bosni i Hercegovini utvrdio je da su Muslimani (priznati kao narod tokom 60-tih godina) najveća nacionalna grupa u republici (43.7% populacije), dok su Srbi činjavali 31.3%, a Hrvati 17.3% (ostatak stanovništva se izjasnio kao "Jugosloveni" ili druge nacionalnosti). Ove tri nacionalne grupe nisu bile niti koncentrisane u homogenim

---

<sup>26</sup> O ovoj retorici, Petric (2002:62) : "Strahovanja hrvatskih Srba potvrđena su njihovom ustavnim degradacijom kojom su od drugog državotvornog naroda postali manjina, kao i ukidanjem neophodne dvotrecinske većine kod politicko-nacionalnih odluka hrvatskog parlamenta. Kao i kod srpskih nacionalista, Tudmanova partija je koristila istorijsku simboliku i jezik koji su podsećali na Drugi svetski rat, odnosno na ustašku državu".

oblastima niti ravnomerno rasporedene širom republike, mada su neke oblasti imale jasnu većinu jedne od ove tri nacije.

Na višestranačkim parlamentarnim izborima koji su se održali u Bosni i Hercegovini u novembru 1990., većinu mesta u parlamentu su dobile partije koje predstavljaju glavne tri nacionalnosti. To su: Stranka Demokratske akcije (SDA), koja je imala podršku u muslimanskoj zajednici, Srpska Demokratska Stranka (SDS), i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), koja je sestrinska partija svoje imenjakinje iz Hrvatske. Svaka je dobila onoliko sedišta u parlamentu koliko je imala udela u opštoj populaciji, prema popisu stanovništva iz 1991. godine. Sedmočlano predsedništvo, koje je nakon toga izabrao parlament, uključilo je predstavnike sve tri stranke, isto kao i vlada. Voda SDA, Alija Izetbegovic, je postao predsednik Predsedništva.

Problemi postizanja konsenzusa između 3 nacionalne grupe su postali akutni u meri u kojoj je slom stare federacije postao neizbežan sa proglašavanjem nezavisnosti od strane (i sa konfliktom na teritoriji) Slovenije i Hrvatske, juna 1991.

Oktoobra 1991. muslimanski i hrvatski članovi parlamenta su usvojili dokumenta koji su utirali put secesiji republike iz jugoslovenske federacije. Većina srpskih predstavnika je prethodno napustila sednicu. Radovan Karadžić, voda SDS, je prema izveštaju publikovanom u britanskom časopisu *Financial Times*, 16. oktobra 1991. godine, rekao da je usvajanje tih dokumenata postavilo Bosnu "na isti put za pakao kao i Hrvatsku i Sloveniju". Vode SDS su protestovale da u važnim političkim odlukama, kao što su one koje se ticu organizacije ili suvereniteta republike, predstavnici jedne nacionalnosti ne bi trebali da budu nadglasani udruživanjem ostalih.

Muslimanski i hrvatski političari u republici su nas tavili da guraju ka nezavisnosti i decembra 1991. Predsedništvo je podnelo zahtev za diplomatskim priznavanjem od strane Evropske zajednice. Braneci odluku da zatraži nezavisnost, u jednom TV intervjuu, predsednik Predsedništva, Alija Izetbegovic je izjavio da "je naš izbor bio da li želimo da budemo nezavisni i jednaki ili da budemo deo neke Velike Srbije" (u vesti agencije TANJUG, zvanične jugoslovenske novinske agencije, 22. decembra 1992. U jednom drugom TANJUG-ovom izveštaju, od 31. decembra, nagovestio je da je njegovo vodstvo bilo za neku vrstu labave jugoslovenske konfederacije).

Januara 1992., političari SDS-a su proglasili stvaranje "Srpske republike Bosne i Hercegovine" (kasnije skraćeno na: "Republika Srpska") i izjavili da će se proglas ostvariti ukoliko ako se Bosna i Hercegovina prizna kao nezavisna država. Putem ove deklaracije, rukovodstvo SDS-a je očito želelo da iskljuci mogućnost da oblasti Bosne i Hercegovine naseljene Srbima (uključujući i one gde su oni bili u manjini) napuste jugoslovensku federaciju. U isto vreme, izjavili su da bosanskog predsednika i ministra spoljnih poslova ne smatraju više legitimnim predstavnicima srpskog naroda iz BiH u inostranstvu. Takođe su optužili muslimanske i hrvatske nacionalne zajednice da svojom odlukom da nastave ka nezavisnosti (silom gurajući srpsku zajednicu u njihov proglas), zapravo uništavaju osnovu na kojoj je stvorena ta federalna jedinica. Rukovodstvo SDS-a je ipak nastavilo da formalno učestvuje u republičkim telima.

Kasnije, u januaru 1992., parlamentarni poslanici iz SDA i HDZ su glasali za referendum o nezavisnosti republike, da bi zadovoljili uslov priznavanja postavljen od strane EZ. Neki članovi HDZ-a su kasnije izrazili izvesne rezerve u pogledu ove odluke. Vodstvo SDS-a je odbilo da prizna legalitet ove odluke zato jer je nije odobrila celokupna skupština, pa prema tome nije imala pristanak sve tri nacionalnosti.

Dan pre nego što ce se referendum održati, Radovan Karadžić, lider SDS-a, je izjavio da referendum za Srbe ne postoji i da ga oni neće ni sprečavati ni opstruirati. Onda je opet predložio podelu republike u etnicke kantone kao rešenje za BiH probleme. Muslimanski lideri su se listom suprotstavili kantonizaciji BiH (koja je naširoko diskutovana od svih strana), zagovarajući unitarnu državu. Hrvatski lideri, i u BiH i u Hrvatskoj, su bili za kantonizaciju ali su umanjili svoju javnu podršku za nju da ne bi naškodili svojim odnosima sa bosanskom Vladom. Hrvatski predsednik, Franjo Tuđman, je poricao optužbe da je sklopljen tajni sporazum između beogradske i zagrebacke vlade o podeli BiH između Hrvatske i Srbije, na uštrb Muslimana.

Referendum o nezavisnosti je održan 29. februara i 1. marta 1992. Lokalne SDS vlasti su odbile saradnju, tako da su glasačka mesta u mnogim mestima ostala zatvorena. Prema objavljenim rezultatima, učestvovalo je 63.4% osoba sa pravom glasa a 99.4% glasova je bilo za nezavisnost. Nakon toga, predsednik Izetbegović je proglasio republiku nezavisnom i zatražio međunarodno priznanje.

Tenzije među nacionalnim zajednicama su značajno porasle nakon referenduma i desio se citav niz nasilnih događaja u kojima su učestvovali naoružani civili, policija i paramilitarci različitih nacionalnosti. Srbi i Muslimani su podigli barikade, nakon što je jedan Srbin ubijen prilikom vencanja u Sarajevu, 1. marta 1992. Nasilje se brzo proširilo širom republike. Polovinom marta, došlo je do ozbiljnih borbi između srpskih teritorijalnih snaga i hrvatskih snaga oko Bosanskog Broda.

Srpske vode su počele da sprovode svoju deklaraciju o Srpskoj republici unutar BiH kroz mere kao što su reorganizacija policijskih okruga u oblastima koje su oni kontrolisali. 31. marta izjavili su da bosanska Vlada neće imati kontrolu nad ovim policijskim okruzima i da će primeniti svoje sopstvene zakone. 7. aprila proglasili su nezavisnost "Srpske republike Bosne i Hercegovine".

Pripadnici srpskih paramilitarnih jedinica su navodno ubili najmanje 27 ljudi, uglavnom Muslimanske civile, u Bijeljini 1. i 2. aprila. Bosanski predsednik je objavio opštu mobilizaciju Teritorijalne odbrane (rezervna vojna sila organizovana od strane svake republike). U to vreme bosanska Vlada je kontrolisala jedinice TO samo u oblastima sa muslimanskom većinom. Snage TO su kasnije proširene vladinim dekretom kojim je teoretski sve oružane snage u republici doveo pod njenu kontrolu. U praksi, to je značilo inkorporaciju pripadnika muslimanskih paramilitarnih jedinica, budući da jedinice JNA i srpske paramilitarne jedinice nisu slušali Vladu. Hrvati su se u velikoj meri organizovali u snage organizovane od strane HDZ-a. TO snage su najvećim delom bile sastavljene od Muslimana ali imale su takode i izvestan broj Srba i Hrvata koji su bili lojalni bosanskoj vladi.

Evopska zajednica i SAD su priznale nezavisnost BiH 6. aprila 1992. Dva člana predsedništva SDS-a su podneli ostavke 8. aprila, navodeći odluku o mobilizaciji oružanih snaga kao razlog (kasnije su bili zamenjeni ne-SDS Srbima). Članovi SDS-a su takođe napustili sva mesta u vladi.

Nakon međunarodnog priznanja nezavisnosti BiH, borbe su se brzo proširile širom republike. Trupe JNA, mobilisani srpski rezervisti i srpske paramilitarne jedinice su uskoro preuzeli kontrolu nad velikim delovima teritorije (više od 60% republike, prema nekim izveštajima).

JNA je bila veoma prisutna u BiH, pre svega zato što su mnoge njene jedinice dospele u Bosnu nakon povlacenja iz Slovenije i Hrvatske. Za trupe JNA u Bosni se ubrzo pocelo smatrati da pružaju podršku srpskom rukovodstvu u Bosni, iako su trebalo da intervišu i zaustave borbu između naoružanih grupa raznih nacionalnosti. 4. maja jugoslovensko federalno Predsedništvo u Beogradu najavilo je povlacenje JNA iz Bosne u roku od 15 dana, mada će vojnici poreklom iz Bosne moći da ostanu. Samo je mali broj trupa povučen, dok je najveći deo ljudi i opreme ostao i bio zapravo transformisan u vojsku "Srpske republike BiH".

Više paramilitarnih grupa poreklom iz Srbije, ali sa očitim prisustvom novih članova iz Bosne, su se borile sa Srpskim snagama (mobilisani rezervisti i transformisana JNA) u Bosni. Za neke od njih se tvrdilo da su bili prisutni pre početka ozbiljnih borbi. Slično tome, za veliki broj hrvatskih paramilitaraca, članova HOS-a (Hrvatske oružane snage) koja je povezana sa krajnje desničarskom Hrvatskom strankom prava u Hrvatskoj, se tvrdilo da su bili u zapadnoj Hercegovini još u januaru 1992. Od samog početka borbi, redovi HOS-a su se popunjavali i mnogim muslimanskim dobrovoljcima.

Treba reći da su i dominantne hrvatske političke stranke u BiH takođe doprinele destabilizaciji te republike, pre svega tako što su insistirale na stvaranju zasebne, dominanno hrvatske teritorije u BiH i njenim tesnim odnosima, sve do pripajanja sa Republikom Hrvatskom. Tu se, naime, dobrim delom radilo o sinergiji dominantnih hrvatskih partija u BiH i Hrvatskoj. Naime, HDZ, koja je bila glavna i uticajna politička stranka u Hrvatskoj, imala je, kao jedan od svojih proklamiranih ciljeva ostvarenje 'suverenosti hrvatskog naroda' i 'neotudiva prava celog hrvatskog naroda, unutar njegovih povijesnih i prirodnih granica, na samoodređenje do samootcepljenja' kao i ostvarivanje 'gospodarskog-prometnog i duhovno-civilizacijskog združenja...Hrvatske i...BiH, koje tvore prirodnu, nedjeljivu geopolitičku cjelinu i koje su povijesnom sudbom upućeno na zajedništvo'.<sup>27</sup> U Bosni pak, HDZ BiH bila je glavna politička stranka bosanskih Hrvata u Republici BiH. Jedan od proklamovanih ciljeva HDZ BiH bio je 'osigurati pravo hrvatskog naroda na samoopredeljenje do prava na otepljenje'.<sup>28</sup>

---

<sup>27</sup> Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, "Optužnica protiv Darija Kordica i Marija Cerkeza" ((Predmet broj IT-95-14-/2-PT), paragrafi 2-4.

<sup>28</sup> *ibid.*

“Hrvatska zajednica Herceg-Bosna” (HZ H-B) proglasila je svoje postojanje 18. novembra 1991, tvrdeći da je zasebna ili jasno izražena ‘politička, kulturna, gospodarska i teritorijalna cjelina’ na području BiH. Jedan od njenih ciljeva bilo je uspostavljanje užih veza ili jedinstva sa Hrvatskom, kao što pokazuje upotreba hrvatske valute i hrvatskog jezika u HZ BiH i davanje hrvatskog državljanstva bosanskim Hrvatima od strane Hrvatske... Dana 28. avgusta 1993, HZ H-B se proglasila “Hrvatskom republikom Herceg Bosnom” (HR H-B), na celu koje su bili predsjednik i jedan dopredsjednik. Međunarodna zajednica nikada nije priznala ni HZ H-B ni HR H-B, a Ustavni sud BiH proglasio je HZ H-B nelegalnom 14. juna 1992.

Hrvatsko vijeće odbrane (HVO) je glavna Hrvatska vojna snaga u Bosni. Zvanično ono je sastavljeno od Hrvata iz Bosne, uključujući i ljude kojima je bilo dopušteno da napuste Hrvatsku armiju da bi se kao dobrovoljci borili u Bosni. Međutim, postoje brojni izvještaji jakih veza između Hrvatske vojske i HVO-a, kao i o jedinicama Hrvatske vojske ili vojnicima koji se bore sa oznakama HVO. HVO je imao komplikovanu alijansu sa TO bosanske Vlade i izgledao je uglavnom zaokupljen odbranom i širenjem teritorije “Hrvatske zajednice Herceg Bosna”. No, već u oktobru 1992., HVO je napao bosanske Muslimane u opštini Prozor. Usledio je oružani sukob HV-a i HVO-a sa oružanim snagama Vlade BiH koji se završio februara 1994., sklapanjem Vašingtonskog sporazuma. U vreme trajanja sukoba, HVO je, recimo, u aprilu 1993, započeo niz napada na civile bosanske Muslimane, kao na primer, napad na Ahmice 16. aprila i druga mesta u severnoj Bosni. Istovremeno, 17. aprila 1993 snage Hrvatke Vojske i HVO-a napale su sela Sovice i Doljane (opština Jablanica) i izvršili prisilno preseljenje bosansko-muslimanskog stanovništva i razaranje njihove imovine. HVO je istovremeno, u aprilu 1993, u hercegovačkim opštinama Stolac, Capljina i Mostar započeo sa hapšenjem vidljivih bosanskih Muslimana i uvođenjem različitih mera progona bosansko-muslimanskog stanovništva, kao što su otpuštanje s posla i javnih položaja, diskriminacija pri deljenju humanitarne pomoći, napadi na imovinu i kuće, i nametanje hrvatskog jezika i obrazovanja. Dana 9. maja 1993, HV i HVO su započeli veliku vojnu ofanzivu na bosansko-muslimansko stanovništvo Mostara i pozicije Armije BiH u gradu, izazivajući tako početak oružanog sukoba sa Armijom BiH u opštini Mostar. Zatim je usledila široka kampanja nasilja protiv bosansko-muslimanskog stanovništva u delovima Mostara pod okupacijom HV-a i HVO-a, koja je trajala barem do prekida vatre i mirovnih sporazuma u februaru i martu 1994. Sa druge strane linije sukoba, deo grada koji je držala Armija BiH bio je pod opsadom snaga HV-a i HVO-a, koje su intenzivno granatirale to područje i sprečavale dolazak humanitarne pomoći i osnovnih namirnica.<sup>29</sup>

Mostar je grad koji je pretrpeo najveća razaranja tokom rata u Bosni i Hercegovini, ali je najveću pažnju sveta privuklo Sarajevo, koje su snage bosanskih Srba držale pod opsadom, od samog početka rata pa sve do NATO vazdušnih udara po pozicijama bosanskih Srba oko Sarajeva, avgusta 1995. Rat u Bosni i Hercegovini, završio se potpisivanjem mirovnog sporazuma u Dejtonu, novembra 1995. Kao najšokantnija

<sup>29</sup> Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, “Optužnica protiv Mladena Naletilica i Vinka Martinovića” (Predmet br. IT-98-341), paragrafi 9-10.

epizoda rata u BiH smatra se pad muslimanske enklave Srebrenica u ruke oružanih snaga bosanskih Srba avgusta 1995, nakon čega je usledilo organizovano ubistvo više hiljada muškaraca, civila i ratnih zarobljenika.<sup>30</sup>

## NEKE SPECIFICNOSTI JUGOSLOVENSKIH RATOVA 1991-1999

### ETNICKO ČIŠĆENJE

Jedna od specifičnosti jugoslovenskih ratova (a posebno rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) jeste "etničko čišćenje". Ekspertska grupa Ujedinjenih nacija pod rukovodstvom Šerifa Basiunija "etničko čišćenje" definiše kao "etnička homogenizacija neke oblasti upotrebom sile ili zastrašivanja, sa ciljem da se iz te oblasti uklone osobe druge etnicke ili religiozne grupe".<sup>31</sup> Etničko čišćenje pored ubistava, proterivanja, utamnicenja, mučenja, seksualnog nasilja, uništavanje imovine, obrazovnih ili verskih institucija neke etnicke grupe i ostalih mera nasilja i zastraživanja uključuje i neke "mekše" mere, kao što su "ograničavanje slobode kretanja, uklanjanje sa pozicija moći u institucijama lokalne uprave i policije, otpuštanje sa posla, uskracivanje lekarske pomoći i svojevotjno pretresanje stanova".<sup>32</sup> Ukratko, mogli bismo reci da "etničko čišćenje" predstavlja skup svih nasilnih i nenasilnih mera kojima se pripadnici neke etnicke grupe nateruju da napuste određenu geografsku lokaciju ili oblast. Basiunijev ekspertski tim zaključuje da su «sve sukobljene strane pocinile 'teška kršenja' Ženevske konvencije i druge povrede međunarodnog humanitarnog prava. Ove povrede uključuju ubistva civila, silovanje, mučenje i namerno uništavanje civilne imovine, uključujući kulturnu i versku imovinu, kao što su crkve i džamije. Ali, ipak, postoje značajne kvalitativne razlike. Vecina povreda bila je nacinjena od strane Srba protiv bosanskih Muslimana. Druga najveća grupa žrtava su bili Hrvati, dok su pocinoci bili Srbi iz Srbije, BiH i Krajina. I bosanski Muslimani i Hrvati katolici su isto tako viktimizirali Srbe u BiH i Hrvatskoj, ali u manjem stepenu. Medutim, politika etnickog čišćenja je sistematski sprovedena od strane Srba u BiH i Hrvatskoj protiv njihovih protivnika, mada su Hrvati sprovodili slicnu politiku, mada u manjoj meri, protiv Srba u Hrvatskoj i Muslimana u Hercegovini. Prisilno premeštanje srpskog

---

<sup>30</sup> Pogledati izveštaje Amnesty International: *To bury my brother's bones*, July 1996 (AI index: EUR/63/15/96) i *The missing of Srebrenica*, September 1995, (AI index: EUR/63/22/95). Takođe i: MEĐUNARODNI KRIVICNI SUD ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU, TUŽILAC MEĐUNARODNOG SUDA PROTIV RADISLAVA KRSTICA. Predmet br. IT-98-33-PT (<http://www.un.org/icty>)

<sup>31</sup> Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992)- Annex IV The policy of ethnic cleansing, UN document, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28 December 1994, Poglavlje 1- Introduction,

<sup>32</sup> THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA, THE PROSECUTOR OF THE TRIBUNAL AGAINST VOJISLAV SESELJ, predmet IT-03-67, tacka 17.g., <http://www.un.org/icty>

stanovništva od strane bosansko-hercegovačkih snaga se takođe desilo u nekim ograničenim oblastima, ali ne kao deo politike. U stvari, u oblastima pod kontrolom b-h snaga ima i Srba i Hrvata, dok su oblasti bosanskih Srba očišćene od svih sem Srba. Krajine u Hrvatskoj su takođe očišćene od Hrvata, dok su istočna i zapadna Slavonija očišćene od Srba».<sup>33</sup>

Hrvatske snage u Republici Hrvatskoj i BiH su se upustile u 'etničko čišćenje' nad Srbima i Muslimanima. Hrvati su, na primer, sprovodili kampanje 'etničkog čišćenja' nad Srbima u istočnoj i zapadnoj Slavoniji i delovima Krajine, kao i nad Muslimanima u Mostarskoj oblasti. Dok su se snage bosanskih Muslimana upustile u dela koja predstavljaju 'teška kršenja' Ženevske konvencije i druge povrede međunarodnog humanitornog prava, one su do sada nisu upustile u operacije 'etničkog čišćenja'. Ogromna većina izveštaja o operacijama 'etničkog čišćenja' ticala se srpskih snaga koje su koristile sredstva kao što su masovno ubijanje civila, mučenje, seksualni napad, bombardovanje gradova, uništavanje crkava i džamija, kao i drugi postupci u svrhu eliminisanja muslimanskog i hrvatskog stanovništva sa teritorija na koje Srbi polažu pravo".<sup>34</sup>

Do sličnih zaključaka je došao i Tadeuš Mazovjecki, specijalni izvestilac Ujedinjenih nacija za ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji, <sup>v</sup> ali je on primetio još jednu važnu stvar: "jedan drugi factor koji je doprineo intenzitetu etničkog čišćenja u zonama pod srpskom kontrolom jedne značajna neravnoteža između naoružanja kojim raspolažu Srbi i materijala kojim raspolaže muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. 1991. godine je izbio rat između Hrvatske, koja je upravo stekla nezavisnost, i Jugoslovenske nacionalne armije i srpskih neregularnih snaga u Hrvatskoj. Bosanski Muslimani koji su, u to vreme još uvek činili deo Jugoslavije, pokušali su da izbegnu da budu mobilisani i uvučeni u konflikt, dok se jedan deo srpskog stanovništva na severu pridružio vojnim snagama koje su se borile u hrvatskim zonama u blizini Bosne. Kada je hrvatska nezavisnost stekla međunarodno priznanje i kada se jugoslovenska vojska povukla, značajan deo snaga je bio zamenjen u Bosni. Kada su te snage bile 'demobilisane', značajne zalihe vojnih materijala su ostale pod kontrolom bosanskih Srba dok su brojni vojnici 'demobilisanih' trupa ostali u Bosni radi formiranja vojske novoformirane srpske vlade. Naoružanje muslimanskog stanovništva, pak, ostalo je dosta slabo".<sup>35</sup>

Autor ovog rada veruje da ne postoji nikakva bitna mentalitetska razlika između bosanskih Muslimana, Srba i Hrvata i usudujemo se da kažemo da bi bosanski Muslimani i/ili bosanski Hrvati bili prvaci etničkog čišćenja da su spletom istorijskih okolnosti oni imali najviše oružja na svojoj strani, a u prilog ovoj tvrdnji možemo navesti ponašanje Hrvatske vojske tokom operacija "Bljesak" i "Oluja" 1995. godine, kao i ponašanje 5. korpusa Armije BiH prilikom osvajanja odmetnute muslimanske enklave Bihac i Zapadna Bosna.

<sup>33</sup> Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992)- Annex IV The policy of ethnic cleansing, UN document, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28 December 1994, Poglavlje 1- Introduction

<sup>34</sup> *ibid.*

<sup>35</sup> *ibid.* paragraf 14

No, ovim razmišljanjem ne želimo da revidiramo istorijske činjenice niti da relativizujemo odgovornost za počinjena kršenja Ženevske konvencija i međunarodnog humanitarnog prava. Želimo samo da istaknemo da su Srbi, za koje se do 1995. godine tvrdilo da su počinili najobimnija "etnička čišćenja", u tri maha bili žrtve masovnog etnickog čišćenja: prvi put, tokom 1991 i 1990, u vreme početka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kada su stotine hiljada etnickih Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine napustile svoje domove i, najvećim delom, izbegle u Srbiju. Drugi put, 1995, godine, nakon operacije Hrvatske vojske "Bljesak" i "Oluja", kada je praktično celokupno srpsko stanovništvo iz Krajine proterano, i treći put, nakon završetka rata na Kosovu. Izgon iz Krajine, predstavlja najveću pojedinačnu epizodu masovnog egzodusa tokom svih jugoslovenskih ratova. Kao rezultat tog 'etnickog čišćenja', srpsko stanovništvo Hrvatske je svedeno sa 12.5 % (ili 600 000 ljudi), koliko ga je bilo po popisu iz 1991. godine, na 4.5% (ili 201 000 ljudi) koliko ih je bilo na poslednjem popisu u Republici Hrvatskoj, sprovedenom aprila 2001. Time je Hrvatska, praktično, 'očišćena' od Srba.

Treći veliki talas prisilnog egzodusa Srba, kao što smo rekli, desio se nakon završetka rata na Kosovu. *Human Rights Watch* piše: "Do kraja 2000. godine, iz pokrajine je izbeglo više od 210 000 Srba, a većina ih je otišla u prvih 6 nedelja nakon dolaska NATO-a. Oni koji su ostali sve više su se koncentrisali u monoetničkim enklavama kao što su severni deo Kosovske Mitrovice, Kosovo polje ili Gracanica.",<sup>36</sup>

Kao rezultat ove tri epizode, Srbija danas ima 649 980<sup>37</sup> izbeglih, ratom pogođenih i interno raseljenih lica, što je cini zemljom sa najviše izbeglica u Evropi. Dok povratak izbeglica poreklom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine daje neke, prilično stidljive rezultate, povratak Kosovskih Srba na Kosovo uopšte ne postoji i sasvim je neizvesno kada će ti građani (i da li će uopšte) moći da se vrate svojim domovima.

### PARAMILITARNE FORMACIJE

Druga specifičnost jugoslovenskih ratova (a naročito ratova u Hrvatskoj 1991-5 i Bosni i Hercegovini 1992-5) jeste upotreba velikog broja paramilitarnih formacija.

Koliko je nama poznato, jedina sveobuhvatna studija paramilitarnih jedinica u tim ratovima, jeste istraživanje koje je u drugoj polovini 1994. godine obavila ekspertska komisija Ujedinjenih Nacija pod rukovodstvom Šerifa Basiunija.<sup>38</sup> Izveštaj klasifikuje paramilitarne jedinice na prostoru bivše Jugoslavije u 4 kategorije: "Specijalne jedinice, 'Grupe naoružanih građana', 'Paramilitarne jedinice' i 'policija pojačana naoružanim

---

<sup>36</sup> Human Rights Watch, (2003:31)

<sup>37</sup> Ova cifra predstavlja zbir 377 431 izbeglih, 74 849 ratom pogođenih i 197 700 interno raseljenih lica koja se nelaze u Srbiji.

<sup>38</sup> *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex III.A Special forces*, UN document S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28 December 1994



civilima".<sup>39</sup> Dalje se u istom poglavlju kaže: "Sukob u bivšoj Jugoslaviji je pokazao raširenu upotrebu paramilitarnih organizacija na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, i u manjem stepenu, Saveznoj Republici Jugoslaviji. Upotreba paramilitarnih organizacija od strane svih 'zaraceni strana' mora se posmatrati u kontekstu raspada Jugoslavije i strukture vojske pre raspada.<sup>40</sup> Što se tiče razlika među pojedinim jedinicama, izveštaj primjećuje da "paramilitarne organizacije postoje u više oblika. Neke su vrlo organizovane grupe koje deluju na više borbenih područja zajedno sa regularnim vojnim formacijama. Druge su labavo organizovane i deluju izolovano u jednom selu, ili prema potrebi. Neke od grupa su postojale i pre konflikta, druge su se formirale nakon što je on počeo. Treće, pak, su se formirale u meri u kojoj se za tim ukazala potreba tokom sukoba. Te su grupe organizovale vlasti, ili vojna lica zaraceni strana, političke stranke, ili lokalna policija, politički, vojni ili građanski lideri. Članovi ovih paramilitarnih organizacija su bili regrutovani iz regularne vojske, snaga Teritorijalne odbrane, lokalne policije, lokalnih civila, iseljenika i stranaca. Prema nekim izveštajima, paramilitarne organizacije takode sadrže i kriminalce koji su otpušteni iz zatvora isključivo radi formiranja takvih jedinica".<sup>41</sup>

Rezultati istraživanja su sledeći :

- "Postoji namanje 83 identifikovane paramilitarne grupe koje deluju na teritoriji bivše Jugoslavije: 56 rade uz podršku SRJ i samo-proklamovanim srpskim republikama; 13 radi uz podršku Republike Hrvatske, dok 14 rade uz podršku Bosne i Hercegovine
- Broj paramilitarnih grupa i velicina svake grupe su varirali tokom konflikta. Broj i velicina grupa, na primer, rastu kad se konflikt pojačava. Izveštaji koje smo imali pri ruci daju samo približnu procenu snage paramilitarnih trupa. Broj osoba u paramilitarnim grupama koje se bore za račun BiH kreće se od 4 000 do 6 000; između 12 000 to 20 000 su podržavali Republiku Hrvatsku, dok se između 20 000 i 40 000 borilo za samo-proklamovane srpske republike .
- Pored ovih 83 paramilitarnih grupa, postoje grupe koje se sastoje od osoba koje su uglavnom došle van prostora bivše Jugoslavije. Tri posebno pomenute grupe su Mudžahedini (koji deluju u okviru Armije BiH), Jedinica Garibaldi (italijanska jedinica deluje zajedno sa Hrvatskom vojskom), i ruski placenici (koji deluju zajedno sa Srbima). Postoje takode i opšti izveštaji o prisustvu placenika iz Danske, Finske, Švedske, Engleske i S.A.D."<sup>42</sup>

---

<sup>39</sup> *ibid* "Special Forces, 'Militias', 'Paramilitary units', and 'police augmented by armed civilians'. Poglavlje I: Introduction

<sup>40</sup> *ibid*.

<sup>41</sup> *ibid*.

<sup>42</sup> *ibid*.

Gotovo svi izveštaji koje je autor ovog poglavlja procitao se slažu da su najkrupnija kršenja humanitarnog prava u jugoslovenskim ratovima pocinjena od strane pripadnika paramilitarnih jedinica. Autori gorepomenutog izveštaja smatraju da je to uglavnom zbog toga što su pripadnici paramilitarnih jedinica uglavnom bili mladi ljudi, sposobniji za nasilje i manje podložni kontroli, kao i zbog toga što su to cesto bila lica sa kriminalnom prošlošću.<sup>43</sup>

Autori ovog izveštaja takode tvrde da je najveći obim paramilitarnih aktivnosti uocen na srpskoj strani u bosanskom konfliktu, ali, po našem mišljenju, postoji nekoliko razloga, objašnjavaju veliku ulogu paramilitarnih jedinica na srpskoj strani u konfliktu.

Prvo, zvanična politika Miloševićevog režima je da "Srbija nije u ratu". Drugim recima, nakon što su Hrvatska i Bosna i Hrvatska priznate kao nezavisne države, svako prisustvo stranih trupa (dakle, i oficijelnih oružanih snaga drugih bivših jugoslovenskih republika) bi se smatralo agresijom, pa su delimično zbog toga SR Jugoslaviji i uvedene sankcije Ujedinjenih nacija maja 1992.<sup>44</sup> Autor ovog rada sklon je da veruje - iako to sada ne može formalno da potvrdi - da je u takvoj međunarodno političkoj konstelaciji Miloševićev režim odlucio da se minimalno oslanja na zvanične oružane snage i da težište prebaci na neoficijelne, paramilitarne snage.

Drugi razlog je takozvana "mobilizacijska kriza" 1991-1992: "Suocena sa sistematskim izbegavanjem odziva na delimične mobilizacije iz 1991, tadašnja JNA podlegla je pritiscima i iskušenjima Miloševićevog aparata i dopustila angažovanje paravojnih jedinica u svom sastavu, ali pod tuđom komandom i kontrolom."<sup>45</sup> Takode i Miša Gleni pominje neuspeh mobilizacije u Srbiji 1991-92 i kaže da kada je "u Beogradu naredena masovna mobilizacija rezervista odazvalo se samo 10 odsto onih koji su joj podlegali. Istovremeno, hiljade mladica je u Beogradu svake noci spavalo po tuđim stanovima i kucama kako bi izbeglo poziv"<sup>46</sup>

Autor ovog rada ima nesistematizovana saznanja da je odziv na mobilizaciju u manjim mestima u Srbiji bio veći nego u Beogradu,<sup>47</sup> ali to ipak ne menja činjenicu da se ne može govoriti o jednoglasnom prihvatanju rata u Srbiji. U najmanju ruku, Srbija je u rat

---

<sup>43</sup> ibid. Poglavlje I ("Introduction"), podpoglavlje D ("General Remarks").

<sup>44</sup> Interesantno je to da Hrvatska, uprkos više puta potvrđenom prisustvu i agresivnim akcijama Hrvatske vojske (zvaničnih oružanih snaga Hrvatske) u Bosni i Hercegovini, nikada nije kažnjena nikakvim sankcijama. Više detalja o prisustvu Hrvatske vojske u BiH može se naći u 1) Haškoj optužnici protiv Mladena Naletilica i Vinka Martinovića, predmet br. IT-98-34-I, tačke 7-11 i 43. Takode: Branko Horvat, "Ratovi u Jugoslaviji: zapažanja jednog suvremenika", Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2002, str. 70. Takode i izveštaj americkog ministarstva spoljnih poslova: Bosnia and Herzegovina Human Rights Practices, 1995, U.S. Department of State, Date: March 1996

<sup>45</sup> Vasić (2001:57)

<sup>46</sup> Gleni (1992: 141). Po našim neformalnim saznanjima, ovaj Glenijev podatak je korektan, budući da je na nekim beogradskim opštinama odziv na mobilizaciju dostizao svega 8%.

<sup>47</sup> Kažemo "nesistematizovana" zato jer zvanične brojke o odzivu na mobilizaciju iz 1991. i 1992. godine, kao i brojke o odzivu na mobilizaciju iz 1999. godine, nikada nisu bile publikovane.

ušla duboko podeljena. No tadašnji režim ovu cinjenicu vecinskog nepristajanja na rat nije uzeo u obzir, već je krenuo u ratnu avanturu sa onim snagama koje je imao pri ruci: redovni sastav JNA (kasnije preimenovane u Vojska Jugoslavije)<sup>48</sup>, specijalne policijske snage i paramilitarne jedinice (često sastavljene od lica sa kriminalnom prošlošću).

### LOGORI I MESTA ZATVARANJA

Najzad, jedna od svojstvenosti jugoslovenskih ratova, a posebno rata u Hrvatskoj i rata u Bosni i Hercegovini, jeste i postojanje velikog broja logora, ili preciznije, mesta za zatvaranje. Njih, pre svega, odlikuje ogromna raznolikost:

- pre svega po *nivou oficijelnosti ili formalnosti*. Neki logori su bili pod kontrolom zvaničnih vojski u sukobi, dok su neki bili neoficijelnog, gotovo privatnog karaktera, to jest pod kontrolom lokalnih vojnih ili paramilitarnih moćnika
- logori se razlikuju i po *dužini funkcionisanja*. Dok neki funkcionišu nekoliko nedelja, neki su funkcionisali kao logori tokom citavog vremena trajanja sukoba.
- logori se takode razlikuju po *broju zatvorenika*. Dok su neki imali najviše nekoliko desetina zatocenika, neki su imali i po nekoliko hiljadu.<sup>49</sup>
- logori su se razlikovali i po *nameni*. Dok su neki funkcionisali kao obična mesta zatvaranja, drugi su pak, imali specijalne namene, kao što je, na primer, zatvaranje žena i njihovu seksualno zloupotrebljavanje i silovanje.<sup>vi</sup>
- logori su se takode razlikovali i po *raznovrsnosti objekata koji su služili za zatvaranje*. U ovom pogledu korišćeni su klasični zatvori i popravni domovi, ali isto tako i vojne kasarne, policijske stanice, osnovne i srednje škole, sportske hale, fabričke hale i raznovrsni industrijski, saobraćajni i privredni objekti, napušteni rudnici, skladišta, poljoprivredna dobra, silosi, ugostiteljski objekti (hoteli, mo teli, kafane, diskoteke), kao i privatne kuće.

Ono što je za svrhu ovog rada bitno jeste to da je u ogromnoj većini mesta za zatvaranje došlo to teških kršenja Ženevske konvencije i humanitarnog prava. Gotovo svuda je prebijanje zatvorenika i njihovo držanje u nehumanim i po zdravlje opasnim uslovima bio *minimalni* tretman rezervisan za zatvorenike. Ponegde je, pak, tretman zatvorenika bio prepušten perverznoj mašti logorskih čuvara.<sup>vii</sup>

---

<sup>48</sup> Vojska Jugoslavije, zvanična oružana sila Srbije i Crne Gore, u dobroj meri je zadržala multietnički karakter, jer je u toj vojsci i dalje deo redovnog, regrutnog i rezervnog kontigenta bio sastavljen od Madara, Slovaka, Rusina itd iz Vojvodine i Muslimana (Bošnjaka) iz Sandžaka.

<sup>49</sup> Tako se na primer u haškoj optužnici protiv Vojislava Šešelja, navode primeri mesta zatvaranja koja su imala svega tri (3) zatocenika, dok su neka imala i do 1200. Izvor: THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA, THE PROSECUTOR OF THE TRIBUNAL AGAINST VOJISLAV SESELJ, predmet IT-03-67, tacka 25, <http://www.un.org/icty>

Najgoru reputaciju, u pogledu teških kršenja Ženevske konvencije i humanitarnog prava su stekli sledeca mesta zatvaranja:

**Logori pod srpskom kontrolom:**

- “Manjaca, u opštini Banja Luka, od otprilike 21. aprila do 18. decembra 1992;
- Batkovic, u oblasti Bijeljina, od otprilike 1. juna 1992. do 31 decembra 1992
- škola Vuk Karadžić u opštini Bratunac, od 1. maja do 31 decembra
- Luka, u opštini Brckom, od 7. maja do početka jula 1992
- skladište municije Bare, opština Doboj, od 1. maja 1992
- zatvor Spreca, opština Doboj, od 1. maja 1992
- stanica SUP-a, opština Doboj, od 1. maja do 31. jula 1992
- Percinov disko, opština Doboj, od 1. maja 1992,
- kasrana JNA Ševarlije, opština Doboj, od 1. maja do 30 juna 1992
- hangari JNA blizu Bosanske plantaže, opština Doboj, od maja 1992
- KP Dom u opštini Foca, od 18 aprila 1992 do 31 decembra 1992
- Omarska, opština Prijedor, od 15 maja do 15 avgusta 1992
- Keraterm, opština Prijedor, od 15 maja do 6 avgusta 1992
- Trnopolje, opština Prijedor, od 15 maja do 30 septembra 1992
- Rasadnik/Sladara, opština Rogatica, od 1 maja do 31 decembra 1992
- škola Veljko Vlahović, opština Rogatica, od 1. maja do 31 avgusta 1992
- Betonirka, opština Sanski Most, od 27 maja do 7 jula 1992
- Sušica, opština Vlasenica, od 2 juna do početka septembra 1992
- Dom kulture u Celopeku, opština Zvornik. od 29 maja do 30 juna 1992
- Ekonomija, opština Zvornik, od 7 do 22 maja 1992
- Tehnicka škola u Karakaju, opština Zvornik, od 29 maja do juna 1992
- logor Rajlovac, opština Novi Grad<sup>50</sup>

---

<sup>50</sup> Izvor: *Optužnica protiv Momčila Krajišnika*, Međunarodni krivični Tribunal za bivšu Jugoslaviju, predmet: IT-00-39I, tačka 13.

## Logori pod kontrolom Bosanskih Hrvata

- zatvor Kaonik, kraj Busovace
- bioskopska dvorana u Vitezu
- prostorije SDK u Vitezu
- Šahovski klub u Vitezu
- Osnovna škola u Dubravici
- zgrada opštine u Kiseljaku
- kasarna u Kiseljaku
- selo Rotilj
- Nova trgovina<sup>51</sup>.
- veterinarska stanica u Vitezu
- kuće u Gacicama<sup>52</sup>
- logor Heliodrom, u Rodocu, opština Mostar
- osnovna škola u Dobrkovicima, u opštini Lištica-Široki Brijeg
- stanica MUP-a, u opštini Lištica-Široki Brijeg
- baza Kažnjenicke bojne Hrvatskog veca odbrane, u opštini Lištica-Široki Brijeg
- baza Kažnjenicke bojne Hrvatskog veca odbrane, u opštini Ljubuško
- zatvor, opština Ljubuško
- baza Kažnjenicke bojne Hrvatskog veca odbrane, u opštini Mostar<sup>53</sup>
- Dretelj, opština Capljina<sup>54</sup>
- zatvor Lora, opština Split<sup>55</sup>

---

<sup>51</sup> *Optužnica protiv Darija Kordica i Marija Cerkeza*, Medunarodni krivični Tribunal za bivšu Jugoslaviju, predmet: IT-95-14/2-PT, tacka 44.

<sup>52</sup> *Optužnica protiv Tihomira Blaškica*, Medunarodni krivični Tribunal za bivšu Jugoslaviju, predmet: IT-95-14-T, tacka 11.

<sup>53</sup> *Optužnica proti Mladena Naletilica i Vinka Martinovica*, Medunarodni krivični Tribunal za bivšu Jugoslaviju, predmet: IT-98-34-I, tacke 28-31.

<sup>54</sup> *Dokumenti o ratnim zločinima na teritoriji prethodne Jugoslavije 1991-5, (X izveštaj)*, Savezna Republika Jugoslavija, Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Izdavač: Služba za zajednicke poslove Savezne vlade i saveznih organa uprave, Beograd, 2001, str. 37-112.

- logor u Kupresu<sup>56</sup>
- logor u Kozarskoj Dubici<sup>57</sup>,

**Od vecih logora pod kontrolom bosanskih Muslimana, najgoru reputaciju imaju:**

- Celebic, opština Konjic<sup>58</sup>,
- bivša JNA kasarna Viktor Bubanj u Sarajevu,
- restoran Sunce, u Sarajevu
- logori u Tarcinu, Bihacu, Pazaricu, na Igmanu, u Hrasnici, i u Mostaru.<sup>59</sup>

Što se tice *broja logora* koji su postojali tokom jugoslovenskih ratova, izveštaj eksperata Ujedinjenih nacija, napisan krajem maja 1994, kaže sledece: “Izveštaji koje smo pregledali tvrde da postoji ukupno 960 poznatih mesta zatvaranja na teritoriji bivše Jugoslaviji. Od tih navodnih 960 mesta zatvaranja, 466 (48.5 %) su navodno pod kontrolom bosanskih Srba ili snaga S.R. Jugoslavije, 121 (12.6 %) pod kontrolom bosanskih Hrvata ili Vlade Hrvatske ili Hrvatske vojske, 84 (8.8 %) pod kontrolom Vlade ili Armije BiH ili bosanskih Muslimana, 32 (3.3 %) pod zajednickom kontrolom bosanskih Muslimana i Hrvata, 9 (0.9 %) pod kontrolom privatnih lica ili grupa, 4 (0.4 %) pod kontrolom Vlade ili oružanih snaga Slovenije, i 244 (25.4 %) pod kontrolom neidentifikovanih snaga”.<sup>60</sup>

Nažalost, ovaj izveštaj, niti bilo koji drugi isprodukovan od strane medunarodnih tela i agencija, ne daje *precizan, ili barem približan, broj logoraša koji su prošli kroz ove logore*. Zato smo morali da se obratimo udruženjima bivših logoraša.

Što se tice bosansko muslimanske (ili: bošnjacke) strane, prema tvrdnji nevladine organizacije *Center for Torture Victims* iz Sarajeva, koji se poziva na “ pouzdane podatke prikupljene od strane *Dokumentacionog centra Udruženja bivših logoraša*, postojalo je oko 600 mesta zatvaranja. Broj logoraša je bio približno 250 000, dok je 39 000 osoba ubijeno u

---

<sup>55</sup> *ibid.* str. 113-301.

<sup>56</sup> *ibid.* str. 304-358

<sup>57</sup> *ibid.* str. 359-386.

<sup>58</sup> Filip Švarn, “Logor Celebic”, *Vreme*, Belgrade, FR Jugoslavija, 3/30/96. Takode i u haškoj optužnici: THE PROSECUTOR OF THE TRIBUNAL AGAINST ZEJNIL DELALIC, ZDRAVKO MUCIC (also known as "PAVO"), HAZIM DELIC and ESAD LANDZO (also known as "ZENGA"), tacka. 2, <http://www.un.org/icty>

<sup>59</sup> “Osnovni zaključci dosadašnje analize dokumentacije prikupljene od strane Komiteta”, <http://www.gov.yu/cwc/rezimeiz.htm>

<sup>60</sup> *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992)*, United Nations, S/1994/674/Add.2 (Vol. IV), 27 May 1994, Annex VIII - part 1/10, *Prison camps - Poglavlje II*, “Summary and analysis”, podpoglavlje B. “Observations”.

koncentracionim logorima.”<sup>61</sup> Internet prezentacija organizacije *Center for Torture Victims*, napominje da se radi o podacima relevantnim za rat u Bosni i Hercegovini (april 1992-novembar1995). Što se tice *broja logora*, u pismenoj komunikaciji sa ovom nevladinom organizacijom, dobili smo sledeca obaveštenja: “Prema podacima Dokumentacionog Centra Saveza Logoraša Bosne i Hercegovine, na teritoriji Bosne i Hercegovine je bilo otvoreno 614 logora i raznih mjesta zatocenja. Kroz logore, pritvore i improvizirana mjesta zatocenja je prošlo oko 250 000 ljudi. Srpska strana je držala 572 logora, hrvatska strana 39, a bošnjačka 3. Ovo su podaci iz 2001. godine. Sada Savez raspolaže sa 650 mjesta zatocenja i logora. Podaci nisu konacni i dalje se radi na prikupljanju podataka”<sup>62</sup>.

Što se tice srpske strane, postoje podaci *Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv covecnosti i medunarodnog prava*, koji je zvanično telo vlade Srbije i Crne Gore zaduženo za prikupljanje relevantnih podataka. Prema podacima *Komiteta*, Srbi su, kako ratni zarobljenici, tako i civili, bili zatoceni u "ukupno 778 logora, od cega na teritoriji Bosne i Hercegovine 536, Hrvatske 221 i Slovenije 21"<sup>63</sup>. Nažalost, *Komitet* nije prikupio podatke o ukupnom broju ljudi koji su prošli kroz ove logore. Ipak, prema saznanjima *Udruženja bivših logoraša ratova 1991-95*, iz Beograda, možemo govoriti o 5 000 bivših logoraša koji trenutno žive u Srbiji i Crnoj Gori. *Udruženje* u svojoj bazi podataka ima personalizovane podatke o 1 756 logoraša koji su stalni korisnici usluga Centra za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT), nevladine organizacije *International Aid Network*, iz Beograda. Treba da napomenemo da još uvek ne postoje zvanični srpsko-crnogorski podaci o totalnom broju i da tvrdnju *Udruženje bivših logoraša ratova 1991-95* o 5 000 žrtava treba podvrditi iscrpnim popisom svih žrtava torture koji su ovom udruženju poznati.

"Ipak, mnogo više podataka o stradanjima srpske strane pruža *Savez logoraša Republike Srpske* (BiH), osnovan decembra 2002 u Banja Luci. Savez, naime, tvrdi da poseduje dokumentaciju o 55 000 bivših srpskih logoraša koji su bili zatoceni u 536 logora za Srbe na podrucju koje danas cini Federaciju BiH, kao i spisak od 3 156 lica – nalogodavaca i izvršilaca zlocina zlocina pocinjenih nad zarobljenim Srbima".<sup>64</sup>

<sup>61</sup> “reliable data (collected by) *Documentation centre of Association of ex camps survivors*, there were approximately 600 places of exile<sup>61</sup>. The number of prisoners was approximately 250.000, and 39.000 persons were killed in concentration camps.” Homepage *Center for TortureVictims*. (<http://www.bannet.org/2-4ctv.htm>).

<sup>62</sup> Ovo su neformalni, neobjavljeni i neprovereni podaci dobijeni u pismenoj komunikaciji sa organizacijom *Center for Torture Victims* iz Sarajeva.

<sup>63</sup> *Dokumenti o ratnim zločinima na teritoriji prethodne Jugoslavije 1991-5, (X izveštaj)*, Savezna Republika Jugoslavija, Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv covecnosti i medunarodnog prava. Izdavač: Služba za zajednicke poslove Savezne vlade i saveznih organa uprave, Beograd, 2001, str. 419. Komitet takodje u ovoj publikaciju objavljuje listu svih ovih logora, a takode i geografsku mapu, koju smo mi reprodukovali u aneksu ovog rada.

<sup>64</sup> "Srpska Srebrenica", *NIN*, br. 2758, 6 novembar 2003, str. 26. U toku je unošenje podatak na website Saveza Logoraša RS (<http://www.savezlogorasa.rs.rs/>) i prema recima webmastera dopunjeni website ce uskoro biti pristupacan javnosti.

Što se hrvatske strane tice, nismo uspeali da dodemo do podatka u koliko su logora bili zatoceni Hrvati, ali smo, s druge strane, saznali da *Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata*, "broji 8 060 Hrvata - civila i vojnika - koji su krace ili duže vrijeme proveli u srpskim zatvorima ili logorima."<sup>65</sup> *Udruga* takode ne veli ništa o tome koliko je Hrvata bilo u logorima koje su kontrolisali bosanski Muslimani (Bošnjaci) tokom ratnog sukoba između bosansko hrvatskih i muslimanski snaga, koji je trajao od oktobra 1992. do marta 1994.

Ipak, iz gore navedenih brojki, namecu se neka zapažanja. Tako se, recimo, tvrdnje gore navedenih organizacija ne slažu sa nalazima Basijunijeve ekspertske komisije. Na primer, ako zbrojimo broj logora i mesta zatvaranja koje je izneo *Center for Torture Victims* iz Sarajeva (600) i broj logora i mesta zatvaranja koje je izneo jugoslovenski *Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zlocinima protiv covecnosti i medunarodnog prava* (778) – pri cemu još uvek ne znamo koliko je bilo logora i mesta zatvaranja gde su Hrvati bili zatoceni! – doci cemo do cifre od 1378, što je daleko više od 960 logora i mesta zatvaranja cije je postojanje potvrdila Basijunijeva komisija. Neka od mogucih objašnjenja su sledeca:

- moguće da Basijunijeva komisija, tokom svog boravka 1994. u ratom zahvacenoj Jugoslaviji, nije otkrila sve logore i mesta zatvaranja
- možda je između 1994. godine (kada je komisija bila na terenu) i 2001 (kada su gore.navedene institucije publikovale svoje podatke) stvoreno novih 418 logora. No, to bi zaista bio cudesan poduhvat, jer se rat u Bosni završio novembra 1995 godine, pa su tako zaracene strane imale samo godinu dana da osposobe novih 418 logora.
- možda nekadašnje zaracene strane zapravo pokušavaju da sebe predstavljaju pre svega kao žrtve, dok se s druge strane trude da minimiziraju ili negiraju dela koja potpadaju pod njihovu odgovornost. Tako recimo, CTV Sarajevo, u svojoj pismenoj komunikaciji tvrdi da su Bošnjaci tokom rata u Bosni držali samo 3 logora, što jako protivreci tvrdnji Basijunijeve komisije da su Bošnjaci sami kontrolisali 84 logora, i još 32 zajedno sa bosanskim Hrvatima. S druge strane, jugoslovenski *Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zlocinima protiv covecnosti i medunarodnog prava* ne pominje nikakve logore koji su držali Srbi, buduci da se on bavi jedino zlocinima protiv Srba. Minimizacija ili negacija, sredstva mogu biti razna, ali se stice utisak da je rat oružjem ustupio mestu ratu brojevima. Cini se da ce biti potrebno još mnogo napora, istraživanja, moralne hrabrosti i intelektualnog poštenja da bi numericka istina o nekim aspektima ratova u bivšoj Jugoslaviji konacno izmila na videlo.

---

<sup>65</sup> "Zlocinci se slobodno šetaju!", *Slobodna Dalmacija* (<http://www.slobodnadalmacija.hr/20020509/zadar01.asp>)



## LJUDSKE CENE RATOVA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

Cetiri rata na prostoru bivše SFRJ doneli su ogromne ljudske žrtve. Pored najtežih žrtava, onih ubijenih i onih umrlih usled neljudskih i surovih životnih okolnosti koje su ratovi nametnuli stanovništvu zaracenih strana, ratovi su oštetili i stotine hiljada onih koji su preživeli: od telesnih invalida, preko onih koji pate od trajnih psihickih poremećaja, pa sve do prisilno iseljenih, zatvaranih, silovanih, torturiranih, ili onih onih koji, sad vec godinama, cekaju da saznaju nešto o sudbini svojih bližnjih koji se vode kao nestali.

Mada svaka od gore navedenih kategorija žrtava jugoslovenskih ratova zaslužuje posebnu bilansnu studiju (zbog kompleksnosti teme, istorijsko specificne kompleksnosti okolnosti viktimizacije i teškoca utvrđivanja preciznog broja žrtava) mi smo se u ovom poglavlju ogranicili samo na *poginule i nestale*.<sup>viii</sup>

### POGINULI

#### Rat u Sloveniji (27. juni – 7. juli 1991)

Kako piše zagrebacki *Jutarnji list*, "prema podacima slovenskog Crvenog križa, za samo deset dana, koliko je trajao rat u nekoc najzapadnijoj republici SFRJ, život je izgubilo najmanje 62 ljudi, medu kojima je bilo 39 vojnika ondašnje JNA, po cetiri pripadnika Teritorijalne obrane Slovenije i policije, pet civila i deset stranih državljana. Razaranja gradova nije bilo, no zabilježena je znatna materijalna šteta na nekim pogranicnim objektima prilikom povlacenja JNA. Tome treba dodati podatak jugoslavenskih vlasti, zaveden u tužbu medunarodnom sudu u Den Haagu, kojom SR Jugoslavija tereti Sloveniju za ubojstvo 54 vojnika bivše JNA, cime se bilanca rata u Sloveniji penje na 77 poginulih. Medu ubijenima, uglavnom pripadnicima bivše JNA, bilo je i Hrvata i Bošnjaka".<sup>66</sup>

#### Rat u Hrvatskoj (1991-1995)

"U ratu u Hrvatskoj 1991-1995, poginulo je 11 834 ljudi, od cega 6 790 Hrvata i i 298 Srba", prema Ivanu Grujicu, predsedniku hrvatskog *Ureda za zatocene i nestale*. Ovaj broj ubijenih Srba ne obuhvata pripadnike Vojske Republike Srpske Krajine i žrtve akcije 'Bljesak' i 'Oluja', u kojima je poginulo 1 000 a nestalo 800 osoba. S druge strane, po podacima *Dokumentacionog centra Veritas*, u Hrvatskoj je poginulo 6 744 Srba"<sup>67</sup>

Ako zbrojimo sve brojeve poginulih koje je izneo hrvatski *Ured za zatocene i nestale* (11 834 + 1 000), dolazimo do broja od 12 634. Ako toj cifri dodamo cifru od 6 744

---

<sup>66</sup> "Osam godina rata: Koja je cijena Miloševićeve politike? - 250.000 mrtvih i 110 milijardi dolara šteta", *Jutarnji list*, 29.03.1999 (<http://www.monitor.hr/jutarnji/1999-03/29/steta.htm>).

<sup>67</sup> *Danas*, 5. mart, 2003, str. 2.

koju je izneo *Dokumentacioni centra Veritas* (pri čemu nije jasno da li je Veritas tu ubrojao i 298 Srba i 1 000 civila i pripadnika Vojske Republike Srpske Krajine žrtve akcije 'Bljesak' i 'Oluja') dolazimo do broja od 19 608 osoba. Napominjemo da je ovo maksimalno moguća brojka (s obzirom na nedoumicu oko *Veritasovih* podataka).

Ipak, ova totalna brojka izgleda prilično pouzdano, budući da je komisija eksperata Ujedinjenih Nacija u svom izveštaju *od 28 decembra 1994.* (dakle *pre* akcija Hrvatske vojske "Bljesak" i "Oluja" iz 1995. godine) broj žrtava rata u Hrvatskoj, ocenila na "preko 16 000".<sup>68</sup>

Ipak, moramo reci da se ovom brojkom cifra poginulih u ratu u Hrvatskoj nikako ne iscrpljuje u potpunosti, a ova primedba važi i za rat u Bosni i Hercegovini. Naime, mi još uvek ne znamo koliko je *gradana Srbije i Crne Gore* poginulo u ova dva rata. Za sve vreme trajanja Miloševićevog režima (9. 12. 1990 – 05. 10. 2000) zvanična politika, po ovom pitanju, je bila da "Srbija nije u ratu". Iako je rat besneo u susedstvu, i iako su postojali brojni neformalni nagoveštaji, kao i tvrdnje raznih međunarodnih tela, da neki građani Srbije i Crne Gore ucestvuju u ratu u Hrvatskoj, vlasti su se ponašale kao da Srbija i Crna Gora nemaju sa tim nikakve veze. Dakle, ako "Srbija nije u ratu", onda niko iz Srbije nije ni mogao poginuti u ratu koji se vodio van njenih granica. Otuda se stekao utisak da među građanima Srbije i Crne Gore uopšte i nije bilo žrtava. Nažalost, ni nove vlasti u Srbiji, koje su stupile na političku scenu nakon 5. oktobra 2000, nisu saopštile zvanične brojke građana Srbije i Crne Gore poginulih u ova 2 rata, tako da je ovo još uvek tema koja ostaje da se istraži.

### **Rat u Bosni (april 1992 – novembar 1995)**

Prema izveštaju "Status biološke supstance i promjene u populaciji Bosne i Hercegovine", *Instituta za javno zdravlje Bosne i Hercegovine*, objavljenom *maja 1998. godine*, žrtve rata u Bosni i Hercegovini su "preko 250 000 ubijenih i nestalih."<sup>69</sup> Internet prezentacija *Patriotske stranke Bosne i Hercegovine* prezentira veće brojke: "Sarajevo, 29 Mart, 1996 - *Državna Komisija za zdravstvo* objavila je podatke o žrtvama agresije na BiH u periodu 1992-1995. Broj ubijenih i nestalih iznosi 278 000 (što je 6.37% od predratne populacije Republike), i broj raseljenih 1.37 milion (31.39%). Vecina žrtava (140 800 ili 50,65% svih žrtava, 7,39% predratnog broja Bošnjaka u Republici BiH) su Bošnjaci, najvecim dijelom civili, iza kojih su Srbi (97 000, ili 35% svih žrtava, 7.1% predratne populacije Srba u

---

<sup>68</sup> "U vreme kada je potpisano primirje, proleca 1992, srpske paramilitarne formacije i JNA su držale jednu trecinu hrvatske teritorije; preko 16 000 ljudi je bilo ubijeno i bilo je na stotine hiljada izbeglica", *Final report of the United Nations Commission of Experts, established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex IV, The policy of ethnic cleansing*, III. Planning and implementing the "ethnic cleansing" campaign, A. Preparing for War, 28 December 1994 (nespecificovan broj UN dokumenta. Izveštaj se može naci na: <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/IV.htm>

<sup>69</sup> Sabina Popovic, *Tortura, posljedice i rehabilitacija*- Bosna i Hercegovina, CTV Sarajevo, 1999, str.19.

RBiH - najvećim dijelom vojnici) i Hrvati (28 400 ili 10.22% svih žrtava u RBiH, 3.76% od predratne populacije Hrvata u RBiH).”<sup>70</sup>

Primit ćemo da pored razlike od 28 000 ubijenih i nestalih, ova dva gorenavedena izvora informacija odlikuje još jedna razlika: jedan prezentuje oficijelne podatke iz maja 1998. godine, a drugi oficijelne podatke od 29. marta 1996. Stoga ćemo koristiti kasnije podatke (ne samo zato što verujemo da je tokom 2 godine – od 1996 do 1998 – bilo više vremena za sistematičniju obradu podataka, već i zato što se sudbina barem jednog dela nestalih razrešila, bilo putem otkrivanja da su živi ili, pak, mrtvi. Stoga smo skloni da brojku od 250 000 poginulih i nestalih smatramo verovatnijom.<sup>71</sup>

### **Rat na Kosovu**

Što se tice rata na Kosovu, odlucili smo da taj rat podelimo na 3 vremenska perioda: I. pre-NATO period (01. 01. 1998 – 24. 03. 1999); II. NATO bombardovanje SR Jugoslavije (24. 03. 1999-11.06.1999); III. post-NATO period (od 11. 06. 1999 do danas).

#### Pre-NATO period (01. 01. 1998 – 24. 03. 1999)

Ono što je karakteristično za *pre-NATO period*, jeste da se u ovom razdoblju razdoblju dešavaju brojni sukobi između jugoslovenskih oružanih snaga (Vojska jugoslavije, policija, i paravojne formacije), s jedne strane, i OVK (UCK) i nekoliko grupa naoružanih civila, s druge strane. Nažalost, sukobi ne zahvataju isključivo 2 oružane snage u sukobe, već u njima ginu i *nenoružani civili*, svih etničkih grupa. Civilni ginu bilo tako što su se našli na lokaciji sukoba dve zaracene strane, ili pak, kao žrtve namernih ubistava ili bombaških napada.

Za stvaranje *približne ideje* o broju žrtava u pre-NATO periodu, poslužili smo se Petricevom knjigom, čiji je ekstezivni prikaz korišćen u istorijsko-političkom poglavlju ovog rada. Na osnovu Petricevog materijala izbrojali smo 224 ubijena lica svih etničkih grupa, a tu su ubrojana i 36 pripadnika OVK koji su poginuli u sukobu sa VJ prilikom pokušaja prelaska granica SRJ, kao i 6 pripadnika srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova. Što se tice žrtava među pripadnicima oružanih snaga SR Jugoslavije, o njima će biti više reci u pasusu o NATO bombardovanju. UCK (OVK), koliko je nama poznato, nikada nije publikovao podatke o svojim gubicima, tako da je zasnovano razmišljanje o toj temi za sada nemoguće. Ono što je najbitnije za gorenavedeni broj žrtava u pre-NATO periodu, jeste da je taj broj svakako veći, budući da Petric pominje sukobe sa

---

<sup>70</sup> (<http://www.hdmagazine.com/bps/census.htm>)

<sup>71</sup> Postoje natpisi u štampi u Srbiji koji broj poginulih u BiH ratu smatraju daleko nižim. Tako, recimo, članak “Godine tragicnog življenja”, *Danas*, 5-6 april, 2003, str. 2, kaže da “razlicite procene govore da je u ratu u Bosni i Hercegovini stradalo između 150 i 200 000 ljudi”. Međutim, pošto članak ne navodi nikakve izvore, ovakve se tvrdnje ne mogu uzeti ozbiljno. Pored toga nameće se pitanje o metodologiji i izvorima podataka za “procene” koje se međusobno razlikuju čak za 50 000 ljudi!

nespecificovanim brojem žrtava i buduci da svi smrtni slucajevi u ovom periodu svakako nisu ušli u Petricev materijal.

NATO bombardovanje SR Jugoslavije (24. 03. 1999-11.06.1999)

Što se tice *civilnih žrtava* NATO bombardovanja SR Jugoslavije organizacija Human Rights Watch, u svom izveštaju *Civilni smrtni slucajevi u vazdušnoj kampanji NATO [Civilian deaths in the NATO air campaign]*<sup>72</sup> zaključuje da "je najmanje 489 i najviše 528 jugoslovenskih civila ubijeno u 90 odvojenih slucajeva tokom operacije Zdržena sila. U 69 od ovih 90 slucajeva, precizan broj i imena žrtava su poznati. U drugih 9 slucajeva, broj žrtava je poznat ali su imena nepoznata. U 3 slucaja, imena i precizan broj žrtava su nepoznati...55 slucajeva se deilo u Srbiji (uključujući i 5 u Vojvodini), 3 u Crnoj Gori i 32 na Kosovu. Između 279 i 318 smrtnih slucajeva (između 56 i 60 % ukupnog broja smrtnih slucajeva) se desio na Kosovu. U Srbiji je ubijen 201 civil (5 u Vojvodini), a 8 u Crnoj Gori. Jedna trecina slucajeva (33 ukupno) se desila kao posledica napada an ciljeve u gusto naseljenim oblastima"<sup>73</sup>

Što se tice *žrtava medu pripadnicima jugoslovenskih oružanih snaga*, godinu dana nakon završetka rata na Kosovu "jugoslovenska vlada objavila je knjigu pod naslovom *Heroji otažbine*. U njoj su navedena imena 1 002 vojnika i policajca koji su poginuli i nestali u akciji za vreme borbi s 'albanskim teroristima i tokom agresije NATO protiv SRJ', što implicira da se ova brojka odnosi na žrtve od pocetka 1998. godine".<sup>74</sup>

Kao što smo vec rekli, OVK (UCK), nikada nije saopštio podatke o svojim gubicima, u periodu pre ili tokom NATO bombardovanja SR Jugoslavije. Nažalost, u periodu NATO bombradovanja ginu brojni *civili*, svih etnickih grupa, koji su, prema tvrdnjama *Human Rights Watch*-a, najčešće bili kosovski Albanci: "do jula 2001. godine, Medunarodni krivicni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) ekshumirao je oko 4 300 tela osoba za koje se veruje da su ih ubile srpske i jugoslovenske snage na Kosovu."<sup>75</sup> Taj broj je sigurno manji od ukupnog broja osoba koje su ubile vladine snage. Najbitnije je da postoje nepobitni dokazi da su srpske i jugoslovenske snage premeštale grobnice i uklanjale tela, što su vlasti koje su došle nakon Miloševica pocele da priznaju u leto 2001. godine"<sup>76</sup>. No, ne ginu samo Kosovski Albanci – ginu i pripadnici ostalih nacionalnih grupa, pre svega Srbi i Romi, ali ce o njima biti više reci o poglavlju o nestalima u jugoslovenskim ratovima.

---

<sup>72</sup> <http://www.hrw.org/reports/2000/nato>

<sup>73</sup> *ibid.*,

<sup>74</sup> Tim Džuda, "Tokom bombardovanja NATO nije imao ljudskih žrtava", *Danas*, 2. april, 1993, str. 19.

<sup>75</sup> Do kraja decembra 2002 ovaj broj se popeo na **4 428**: "Prema poslednjim podacima, na Kosovu je registrovano ukupno 4.428 nestalih lica svih nacionalnosti. Ekshumacije su trenutno obustavljene do proleca kada ce biti nastavljeno iskopavanje posmrtnih ostataka žrtava. Šef *UN odeljenja za nestala lica* Hoze Pablo Barajbar ocekuje da sledece godine budu završene sve ekshumacije na Kosovu", *Danas*, 25 decembar 2002, str.2

<sup>76</sup> Human Rights Watch (2003:31)

Post-NATO period (od 11. 06. 1999 do danas)

Ono što je karakterično za *post-NATO period*, jeste ucestalo nasilje i brojna ubistva pripadnika nacionalnih manjina, pre svega Srba i Roma, ali takode i Aškalija, kosovskih Hrvata, Bošnjaka i Torbeša. Nasilje i ubistva su posledica *kolektivne* osvete protiv Srba i Roma, ali indiskriminativna osveta nije jedini motiv. Po mišljenju *Human Rights Watch*-a," nije isključeno da su u incidente nakon rata bile umešane bande zlocinaca ili osvetoljubivi pojedinci. Ipak, ocito je da su za veliki broj ovih zlocina odgovorni elementi OVK-a. Želja za osvetom pruža tek delimično objašnjenje, jer mnogi od ovakvih napada imaju jasan politički cilj: da se s Kosova ukloni nealbansko stanovništvo kako bi se lakše opravdala težnja za nezavisnom državom"<sup>77</sup>.

Prema tvrdnjama te organizacije "nakon 12 juna 1999. ubijeno je ili nestalo čak hiljadu Srba i Roma",<sup>78</sup> a po statističkim podacima KFOR-a "u periodu od 5 meseci od dolaska KFOR-a 12 juna do početka novembra 1999, na Kosovu je bilo 379 ubistava, od toga je bilo 135 srpskih žrtava....Između 30 januara i 27 maja 2000, KFOR je izvestio o 95 ubistava na Kosovu. Među ubijenima je bilo 26 Srba, 7 Roma, dvoje su bili Bošnjaci, 52 Albanci a nacionalan pripadnost 8 žrtava nije utvrđena".<sup>79</sup>

## NESTALI

### Rat u Sloveniji

Tokom desetodnevnog rata u Sloveniji, nije prijavljen nijedan slučaj nestalih osoba.

### Rat u Hrvatskoj

U svom poslednjem redovnom izveštaju *Komisiji za ljudska prava UN*, podnesenom 4. marta 1996, Manfred Novak (Manfred Nowak) (koji je od 1994. do aprila 1997. godine bio ekspert član *Radne grupe Ujedinjenih nacija o prisilnim ili nedobrovoljnim nestancima*), piše: "Što se tice Hrvatske, mada je rasvetljeno oko 200 slučajeva, još uvek ima 2 800 nestalih osoba, kao posledica oružanog sukoba između hrvatskih snaga i Jugoslovenske Narodne Armije 1991. godine. Nakon operacija Hrvatske vojske 'Munja' i 'Oluja' prijavljen

---

<sup>77</sup> *ibid.* str. 39

<sup>78</sup> *ibid.* str. 39

<sup>79</sup> *ibid.* pp. 560-1.

je nestanak više od 100 osoba. Strahuje se da je najveći deo nestalih osoba sahranjen u više od 300 mogućih masovnih grobnica u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini".<sup>80</sup>

Međutim, godinu dana kasnije, Novak u svom pismu od 26. marta 1997. kojim napušta svoju dužnost, piše: "U republici Hrvatskoj, oko 5 000 osoba se još uvek vode kao nestali. Taj broj uključuje i više od 2 500 hrvatskih civila i boraca, žrtava 'etničkog čišćenja' od strane JNA i srpskih paramilitarnih grupa, krajem 1991. godine, pre svega u istočnoj Slavoniji, kao i oko 1 000 vojnika JNA koji su navodno nestali tokom oružanog sukoba 1991. godine, kao i 2 000 civila, hrvatskih Srba, koji su navodno nestali tokom operacija 'Munja' i 'Oluja', sprovedenih od strane Hrvatske vojske maja i avgusta 1995. godine. Informacije o nestalim Srbima su, međutim, daleko manje detaljne i pouzdane nego informacije o nestalim Hrvatima".<sup>81</sup>

### Rat u Bosni i Hercegovini

"Banjaluka - U BiH je tokom proteklog rata, prema podacima *Medunarodnog komiteta Crvenog Krsta* nestalo 20 879 lica, a rešena je sudbina 3 520 lica, dok se još traga za 17 353 lica".<sup>82</sup> Sa ovom procenom se nikako ne slaže Gordon Bejkon, šef *Medunarodne komisije za nestala lica*, koji smatra da je "tokom rata 1992-5 nestalo oko 30 000 lica"<sup>83</sup>, a sa njim se uglavnom slaže jedan izveštaj organizacije *Amnesty International* koja smatra da "nestali iz Srebrenice sacinjavaju samo deo od ukupnog broja od 27 000 o kojima se ništa ne zna, nakon sukoba u Bosni i Hercegovini".<sup>84</sup>

Najzad, Amor Mašović, predsednik *Državne komisije BiH za traženje nestalih osoba*, daje neke od razloga zašto se podaci Medunarodnog komiteta Crvenog Krsta razlikuju od podataka ostalih organizacija: "Prema podacima Medunarodnog Crvenog križa u BiH, u ovom se trenutku nestalim (mada se upotrebi tog termina snažno protiv udruženja familija) smatra 16.862 Bošnjaka, 2.522 Srbina, 711 Hrvata, 35 Albanaca, 11 Crnogoraca, 19 Roma, šest Ukrajinaca, četiri Slovenca i dva Madara."<sup>85</sup> I pored svega još uvijek su samo brojevi sporni. Tri bosanske komisije za nestale još uvijek tvrde da su ti brojevi veći. Kriteriji

---

<sup>80</sup> *Special process on missing persons in the territory of the former Yugoslavia*, Report submitted by Mr. Manfred Nowak, expert member of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, responsible for the special process, pursuant to paragraph 4 of Commission resolution 1995/35 UN document E/CN.4/1996/36, 4 March 1996

<sup>81</sup> Final statement by Mr. Manfred Nowak, Expert, at the fifty-third session of the Commission on Human Rights, Geneva, 26 March 1997 (<http://193.194.138.190/html/country/yugmiss.htm>)

<sup>82</sup> *Glas javnosti*, 13. mart 2003, str. 11.

<sup>83</sup> *Danas*, 1-2 februar 2003, str. 2

<sup>84</sup> "the missing of Srebrenica, however, comprise only a fraction of the more than a 27 000 people estimated unaccounted for following the conflicts in Bosnia-Herzegovina", Amnesty International report AI:EUR 63/1596

<sup>85</sup> Dakle, 20 202 osobe – prim. B.R.

Crvenog križa za prijavljivanje nestalih su jako oštri. Samo član uže porodice može prijaviti nestanak, dok smo mi uzimali sve moguće relevantne izvore: preživjele svjedoke, komšije, prijatelje, poznanike, kaže Amor Mašović, predsjednik onog što se još uvijek zove Državnom komisijom za nestale osobe. Međutim, jedan dio do sada pronađenih nije uopće bio u evidenciji MKCK-a, iz više razloga: cijele porodice su nestajale, pa ih niko nije imao ni prijaviti, dok drugi nisu znali kome da prijave svoje najbliže koji su nestali. Mašović, naime, cijeni da je broj nestalih Bošnjaka, ali i Srba i Hrvata, veći. "Mi smo imali prijavljenih 31.105 nestalih. Međutim, te prijave nisu ažurirane, mada je izvjestan broj ljudi pronađen, izvjestan broj nije uopće bio nestao, ali su bili prijavljeni... On ipak vjeruje da je taj broj sada negdje oko 28.000."<sup>86</sup>

### Rat na Kosovu

"Prema podacima Medunarodnog komiteta Crvenog krsta (ICRC) do 15. maja 2000, sudbina 97 kosovskih Srba koji su nestali 1998. godine ostala je nepoznata."<sup>87</sup> No, prema tvrdnjama Ranka Đinovića, predsjednika *Udruženja porodica nestalih i kidnapovanih na Kosovu i Metohiji*, od januara 1998 do novembra 2000, nestalo je 1.230 nealbanaца.<sup>88</sup> Prema podacima ICRC-a, "3.525 osoba, uključujući i Kosovske Srbe, vodi se kao nestalo u sukobu".<sup>89</sup> Najzad, najnovije, treće, izdanje publikacije Medunarodnog Crvenog Krsta, *Knjiga nestalih na Kosovu*, «sadrži imena 3.272 osobe koje su njihovi bliski rođaci prijavili ovoj organizaciji kao nestale na Kosovu i Metohiji od 1999. godine».<sup>90</sup>

Želimo li da formiramo neku predstavu o totalnom broju nestalih u svim jugoslovenskim ratovima, možda je najbolje da se poslužimo mišljenjem organizacije, *International Commission on Missing Persons for the Former Yugoslavia (ICMP)* koja je stvorena 1996. godine na samitu G-7, u Lionu, Francuska. Naime, prema mišljenju ove organizacije, "ICMP procenjuje da ima čak 40.000 nestalih osoba, kao posledica ovih (t.j. jugoslovenskih) sukoba".<sup>91</sup>

### ZAKLJUCAK

Namera ovog poglavlja našeg rada je bila da pruži približne predstave o broju poginulih i nestalih u jugoslovenskim ratovima 1991-2000. Naime, usled vremensko prostornih

---

<sup>86</sup> "Kosti koje dolaze prekasno", *Dani*, 28. april 2000 (<http://www.bhdani.com/arhiva/152/t1525.htm>)

<sup>87</sup> Human Rights Watch (2003:559)

<sup>88</sup> *ibid.* str. 559.

<sup>89</sup> *ibid.* str. 31

<sup>90</sup> *Vreme*, 22. april, 2004, str. 4.

<sup>91</sup> <http://www.ic-mp.org/icmp/home.php>

ogranicenja mi nismo mogli uci ni u kakvu produbljenu kritiku verodostojnosti iznesenih brojeva. Ipak, pošto se jugoslovenski ratovi završeni mislimo da je vreme da se naprave pouzdani bilansi žrtava ovih sukoba. Valjalo bi napraviti obimno ispitivanje svih izvora, njihove metodologije i nacina provere verodostojnosti njihovih podataka. Takode smatramo da bi konacni podaci morali biti zasnovani na licnim podacima za svaku pojedinačnu žrtvu, kao što su ime i prezime, datum rođenja, datum smrti (nestanka), poreklo, oružani status (pripadnik neke oružane formacije, naoružani civil, nenaoružani civil) i okolonosti smrti (nestanka). Ukratko, smatramo da bi trebalo napraviti jednu sveobuhvatnu bazu podataka, neku vrstu digitalne “enciklopedije mrtvih” jugoslovenskih ratova. Ovo bi bilo bitno ne samo radi konacnog formulisanja, u najmanju ruku, numericke istine o jugoslovenskim ratovima, vec i zbog sprecavanja svake buduće političke manipulacije i raspirivanja ratobornih emocija. Naime, kao što to korektno primećuje Vanesa Pupavac (Vanessa Pupavac),<sup>92</sup> uvod u jugoslovenske ratove 1991-2000 predstavljale su emotivno nabijene rasprave o broju žrtava nacionalnih sukoba iz vremena Drugog svetskog rata. Ako je rasprava o broju žrtava iz Drugog svetskog rata bila uvod u nove jugoslovenske ratove krajem XX veka, onda bi možda bilo zgodno da se ti ratovi konacno završe opštim prihvatanjem cvrsto utvrđenih podataka o broju žrtava.

---

<sup>92</sup> Vanessa Pupavac, “Disputes over war casualties in former Yugoslavia”, <http://www.radstats.org.uk/no069/article3.htm>



## NAPOMENE

<sup>i</sup> Judah (2000: 38-41) piše: "Tito je umro 1980. godine. Sa njegovom smrću jugoslovenska politika je ostala bez svog krajnjeg sudije i polako, ali lagano, sistem je počeo da se raspada. Na Kosovu, prvi znaci ovog procesa su se pokazali marta i aprila 1981. godine kada su pokrajinu potresle demonstracije. Pocele su na univerzitetu 11 marta, i na samom početku nisu imale nikakve veze sa politikom već sa lošim životnim uslovima i problemima u kantini... U panici, vlasti su pozvale specijalnu policiju, tenkovi su se pojavili na ulicama i proglašeno je vanredno stanje. Kada su se nemiri smirili jugoslovenska štampa je izveštavala da je između 9 i 11 ljudi (uključujući policajce) izgubilo život, a 57 povredeno...Usledila su hapšenja i sudjenja. Prema Noel Malcolm-u, koji citira jedno istraživanje iz 1986, publikovano u beogradskom magazinu *NIN*, '1 200 ljudi je dobilo ozbiljne zatvorske kazne, dok je 3 000 dobilo kazne do tri meseca'. Pocele su čistke komunističke partije Kosova i više njenih voda, uključujući i njenog predsednika Mahmuta Bakallija (Mahmut Bakalli)...Vrlo je važno, međutim, da se upamti da u ovom ključnom trenutku, i sve do 1989, nisu bili Srbi ti koji su vladali Kosovom već Albanci"

<sup>ii</sup> Sociolog Marina Blagojević izveštava o istraživanju koje je sprovedeno 1985/6. godine na uzorku Srba i Crnogoraca koji su emigrirali sa Kosova. "Osnovni nalaz iz ankete je da se svega 15-25% migracija ispitivanog srpskog i crnogorskog stanovništva može objasniti ekonomskim cinociama, dok ostale migracije imaju pretežno neekonomski karakter", dok su na pitanje kakvi su bili odnosi u mestu iseljenja "čak 71% odgovora bilo vezano za odnose koji nisu bili dobri, ili su bili loši. Najčešća obrazloženja su ona koja se odnose na 'direktni verbalni pritisak' i materijalnu štetu. Preko ¼ svih obrazloženja odnosi se na neku vrstu fizičkog nasilja", Popov, I Deo, (2002:284).

<sup>iii</sup> "Na dan 8. januara 1998, OVK je preuzela odgovornost za niz atentata na Kosovu i Makedoniji. Dana 22. januara srpske jedinice su upale u kucu jedne porodice koja je dovedena u direktnu vezu sa aktivnostima OVK u mestu Srbica/Skenderaj. Tom prilikom je poginuo jedan Albanac. Još istog dana, očigledno kao reakcija na ovaj incident, ubijeno je dvoje Srba. Zaoštravanje događaja iznedrilo je glasine po kojima u oblasti Drenice predstoji vojna akcija. U ovom regionu severozapadno od Prištine nalazio se glavni štab OVK. Ta oblast se inače sastoji od 52 sela s ukupno 60 000 stanovnika, od kojih su 98% Albanci" (Petric:2002:81) Specijalni američki izaslanik Robert Gelbard 23. februara osuđuje OVK kao terorističku organizaciju, a srpska policija stupa u akciju: "Prilikom napada na selo Likošane, 28 februara 1998 likvidirano je 9 muških članova najbogatije porodice. U obližnjem selu Cirez, većina žrtava su bile žene, deca i starci". (*ibid.*: 83) Kao reakcija na događaje u Likošanima, dešavaju se demonstracije u Prištini koje policija rasteruje suzavcem i vodenim topovima. "5 marta, izveden je sledeći napad srpske policije, ovog puta na Donji Prekaz i Laušu. Tom prilikom je 58 kosmetskih Albanaca izgubilo život, među njima mnogo žena, dece i staraca... Među žrtvama ovog napada nalazio se i Adem Jašari, jedan od osnivača OVK, koji je kao simbolična figura uživao visok ugled predstavnika novog vojnog otpora". (*ibid.*: 83)

Događaj u Prekazu izazvao je brojne osude u svetskim medijima. U Izjavi Kontakt grupe od 9. marta 1998. povodom događaja u Prekazu od srpske, odnosno jugoslovenske, vlade traži se da u roku od 10 dana povuce specijalne jedinice iz pokrajine, dozvoli prisustvo međunarodnih organizacija na Kosovu, i odmah započne politički dijalog sa političkim predstavnicima kosovskih Albanaca.

“Vlada u Beogradu je, reagujuci na medunarodnu kritiku, ponudila ‘otvoreni dijalog s odgovornim snagama albanske nacionalne manjine’ i založila se za implementaciju sporazuma o obrazovanju. (*ibid.*: 86) Rukovodstvo kosovskih Albanaca odlucno je odbilo poziv za pregovore na predloženom nivou. Albanci se zalažu isključivo za pregovore o nezavisnosti Kosova, uz medunarodno prisustvo. 12. marta 1998. vlada Srbije obnavlja ponudu šaljući u Prištinu zamenika premijera Srbije Ratka Markovica, profesora prava i jednog od autora srpskog ustava sa još 3 ministra, ali Albanci odbijaju razgovore.

Na vojnom planu. 24. marta “južno od Decana, 6 albanskih albanskih sela je napadnuto teškom artiljerijom”, (*ibid.*: 87), a 25. marta održava se sastanak Kontakt grupe u Bonu. Formulisu se zahtevi za povlacenje srpske specijalne policije i za hitno zapocinjanie pregovora između dve strane “samo na osnovama teritorijalnog integriteta SR Jugoslavije, uz saglasnost sa standardima OEBS i povelje Ujedinjenih nacija” (*ibid.*: 88) Rok za zapocinjanie dogovora je 9. april 1998. 7. aprila 1998. srpska vlada ponovo poziva Albance na pregovore. Predsednik Srbije Milan Milutinovic dolazi u Prištinu u zgradu pokrajinske vlade, ali se Albanske strana ne pojavljuje.

10. aprila 1998. Ibrahim Rugova formira reprezentativan pregovaracki tim, t.j osnivanje Albanske platforme za pregovore sa SR Jugoslavijom. “Polazište je ostalo nepromenjeno – pregovarace se samo uz medunarodno ucešce sa maksimalnim ciljem da se stekne nezavisnost”. (*ibid.*: 89) I tu se, zapravo, još jednom vidi temeljni problem sukoba. To je zapravo sukob dva nepomirljiva koncepta: albanskog, koji zagovara nezavisnost Kosova od Srbije i srpskog, koji zagovara široku autonomiju Kosova unutar Srbije.

Na terenu, 23. i 24. aprila 1998 izbija oružani sukob između jedinica VJ i boraca OVK na granici sa Albanijom, a 27. aprila srpska specijalna policija zapocinje ofanzivu protiv pretpostavljenog glavnog štaba OVK u selu Glodane na jugozapadu Kosova. Istovremeno su jedinice OVK-a napale policijske stanice kod Đakovice. (*ibid.*: 90)

29. aprila, dešava se sastanak Kontakt grupe u Rimu. Zahtev Albancima da politicki osude teroristicke akcije, a Beogradu se, zbog odbijanja da povuce specijalnu policiju, zamrzava imovina SRJ u inostranstvu. Paralelno sa time OVK stupa u ofanzivu: “kontrolisala je sve vece oblasti Kosova, prodrila je do centralnog Kosova i kontrolisala najvažnije saobraćajnice između Prištine, Peci i Crne Gore”. (*ibid.*: 91). Zahvaljujuci ovom stanju na terenu, i pod pritiskom dva americka pregovaraca Ricarda Holbruka i Roberta Gelbarda, Rugova formira pregovaracki tim. 15. maja 1998. godine, dešava se prvi sastanak Rugovinog tima sa Slobodanom Miloševićem, predsednikom SR Jugoslavije, i Milanom Milutinovicem, predsednikom Srbije. Prvi sastanak protice, u po Rugovinim recima “tolerantnoj” atmosferi. Postignut je dogovor da se sastanci održavaju sedmicno. Medutim, sledeci sastanak- 22. maja – biva otkazan zato jer je “Rugova upravo u ovo vreme pozvan u SAD” (*ibid.*: 91), a sastanak od 5. juna se ne održava zbog borbi na terenu.

U ovom periodu i OVK i srpske oružane snage pojacavaju dejstva, što izaziva humanitarnu krizu. “15. juna ICRC izvestio je o hiljadama izbeglica na Kosovu, 10 000 koje su otišle za severnu Albaniju i oko 3 000 izbeglih u Crnu Goru. Oko 20 000 ljudi bilo je neposredno zahvaceno borbama” (*ibid.*: 92).

9. juna 1998, “EU donosi ukaz o zabrani investiranja u Srbiji, a 11. juna NATO u Briselu objavljuje “da ce hitno zapoceti vazdušni manevar iznad Albanije i Makedonije, koji pocinju 15 juna. U manevrima je ucestvovalo 83 aviona iz 15 država članica NATO-a. Ove mere je trebalo da predstavljaju odlucnu opomenu Beogradu” (*ibid.*: 94).

Odmah po početku NATO manevara Slobodan Milošević putuje u Moskvu tražeci pomoć Rusije u suprotstavljanju eventualnoj intervenciji NATO-a. Kao rezultat ovog sastanka sklopljen je sporazum Jeljcin-Milošević, po kome se:

1. traži hitno politicko rešenje, nastavkom direktnih pregovora obe strane
2. uspostavlja neometani pristup teritoriji Kosova diplomatskom personalu i humanitarnim organizacijama
3. uspostavlja OEBS-ova posmatracksa misija na Kosovu

6. jula 1998., uspostavlja se KDOM (Kosovo diplomatic observation mission). KDOM piše redovne izveštaje dostupne svim zemljama i stranama u sukobu, a 13. oktobra pretvara se u KVM (Kosovo verification mission).

Na vojnom planu, pak, "OVK je izvršio snažan pritisak na srpske snage bezbednosti i prodirao je iz više pravaca... Budući da međunarodna zajednica nije preduzimala nikakve mere da suzbije uticaj OVK, iz Miloševićeve vizure je bilo legitimno raditi na uništenju OVK. Imajući iza sebe garanciju iz sporazuma sa Jeljcinom da će Moskva uložiti veto, specijalna policija i vojska, koje do tada nisu bile po komandnoj strukturi cvrsto povezane, krenule su krajem jula, u veliku ofanzivu. Prvo su povratile Orahovac, koji je 10 dana pre toga osvojila OVK. Posle toga su pod kontrolu dovedene saobracajne veze Priština-Pec, kao i Priština-Prizren, čime je 'oslobodena teritorija' OVK-a u centralnom Kosovu podeljena na 2 dela" (*ibid.*: 97). U prvoj polovini avgusta zauzete su baze OVK u Drenici i Zapadnom Kosovu". Istovremeno, u avgustu 1998, broj prognanih je porastao na oko 250 000. Prema UNHCR-ovom izveštaju od 29 septembra, u tom je trenutku bilo 291 000 raseljenih lica, od čega je 200 000 bilo raseljeno unutar Kosova dok je ostatak izbegao u susedne zemlje (Crnu Goru, druge delove Srbije, Albaniju, BiH, BiH i Makedoniju).

Za ovo pogoršanje svet uglavnom krivi srpsko/jugoslovensku stranu.

23. septembra SB UN donosi novu rezoluciju (Rezolucija 1199). Izrazito se naglašava velika zabrinutost zbog intenziviranja borbi i "prekomerne primene sile od strane srpskih snaga bezbednosti i jugoslovenske armije" (*ibid.*: 104). SB je zahtevao prestanak borbi, akciju za poboljšanje humanitarne situacije i početak pregovora uz međunarodno učešće. Od kosovsko albanskog rukovodstva zahtevalo se da osudi teroristicke akcije i da teži za politickim rešenjem. Gotovo u isto vreme, 24. septembra 1998. godine, NATO donosi tzv. Activation Warning koji je uključivao mogućnost ograničene intervencije vazdušnih snaga protiv Jugoslavije. Ova odlucnost NATO-a nije predviđala provlacenje odluke kroz Savet bezbednosti UN jer se znalo da bi Rusija uložila veto, tako da su se "SAD poslužile zapadnim vojnim savezom da bi ostvarile pretnju nasilnim merama u slučaju da Beograd i dalje ne sprovodi zahteve UN-a" (*ibid.*: 106).

Odlucnost Zapada da u krajnjem slučaju izvede vojni napad nedvosmisleno je iskazana pretvaranjem ukaza o *Activaton Warning* u *Activation Order*, koji je na snagu stupio 13. oktobra. On je predvideo ograničene napade vazdušnih snaga, kao i vazdušne napade u fazama, ukoliko Beograd ne popusti uz roku od 96 časova i ne primeni Rezoluciju 1199.

Istog dana (13. oktobra 1998), nakon 9 dana pregovora, u Beogradu je zaključen sporazum Holbruk-Milošević. "Rezultati pregovora sveli su se na 3 tačke: Milošević se složio da redukuje svoje policijske i vojne jedinice na predratni nivo. Dogovoreno je da se stacionira 2 000 nenaoružanih

posmatraca OEBS-a, kao i da se obavljaju letovi nenaoružanih aviona NATO-a iznad Kosova" (*ibid.*: 112).

Kao posledica sporazuma Holbruk-Milošević, dolazi do žvesnog poboljšanja situacije: prema UNHCR-u, u roku od mesec dana od potpisivanja sporazuma u svoja sela vratilo se oko 50 000 ljudi (*ibid.*: 123). Povlacenje srpske specijalne policije u kasarne izvan Kosova naposredno po donošenju Rezolucije 1203 oznacilo je još jedno poboljšanje situacije.

Ali, "presudnu i na kraju najslabiju tacku sporazuma predstavljalo je, medutim, izdvajanje albanske strane. Problem se, iz jednog aspekta, sastojao u tome što je Holbruk pregovarao isklucivo sa Beogradom, i što albanska strana tako nije bila ukljucena u sporazum" (*ibid.*: 124). Istina, iako je Rugova na Petricevo insistiranje izricito podržao dogovor, OVK se nikako nije smatrala obavezana ovim sporazumom. «Istovremeno, potucena gerila iskoristila je povlacenje srpskih jedinica za svoju reorganizaciju. Faza povlacenja srpskih jedinica dala joj je mogucnost da se naoruža i zauzme one položaje sa kojih je nedavno bila proterana. Ovakav razvoj ce se kasnije pokazati fatalnim. U datoj situaciji OVK je prepoznao priliku da presudno i trajno poboljša svoju poziciju. Procena da ce pomocu provokacija izazvati eskalaciju a time i intervenciju NATO-a, svakako je spadala u repertoar 'Oslobodilacke armije'» (*ibid.*: 125).

"U meduvremenu je OVK uznapredovao do pozicija koje su srpsko/jugoslovenske jedinice napustile i bez borbe zadobio kontrolu nad velikim delovima pokrajine... OVK, koji nije bio vezan nijednim ugovorom, demonstrirao je svoju novostecenu vojnu snagu i zahtevao da prilikom buduceg politickog rešavanja igra važnu ulogu. Medunarodni posmatraci izrazili su zabrinutost zbog ovog provokativnog držanja....a Milošević je gnevno reagovao na neometano prodiranje OVK....još u novembru je šefa tajne policije Jovicu Stanišica i umerenog šefa generalštaba vojske Momčila Perišica zamenio dvojicom 'tvrdih ljudi' " (*ibid.*: 131).

14. decembra jugoslovenski granicari ubili su 36 boraca OVK koji su upali iz Albanije. Ocgledno kao direktna reakcija na to, istog dana je prilikom atentata na srpski kafic u Peci ubijeno 6 srpskih mladica. Srpske vlasti su za to okrivile OVK, OVK je okrivio kriminalce. Incidenti su postali još žešći od sredine oktobra. Oni su bili nedvosmisleni udarac naporima za mir i pregovarcima je postalo još jasnije koliko je neophodno hitno rešenje. Narednih dana su se smenjivali atentati i otmice na obe strane.

"Dogadaji koji su uticali na novo i za ceo tok konflikta presudno razbuktavanje nasilja zapoceli su 8. januara, kada su jedinice OVK ubile 3 srpska policajca u jednom selu u blizini grada Štimlje. 3 dana kasnije je u jednom susednom selu ubijen još 1 srpski policajac. Na ovu provokaciju Beograd je reagovao premeštanjem policijskih i vojnih jedinica u taj region. Ujutru 15 januara, izbile su borbe između odreda OVK i srpskih jedinica u blizina sela Racak. OVK se posle nekoliko casova povukao. Na to su srpske jedinice – po nekim izveštajima zajedno sa paravojnim odredima – upale u selo. Ujutru sledeceg dana KVM je izvestio da su pronadeni leševi 45 kosovskih Albanaca, uglavnom civila" (*ibid.*: 135). Šef KVM, Vilijam Voker je na licu mesta, "neposredno nakon razgledanja sela" opisao događaj u Racku "kao masakr, kao zlocin protiv covecnosti" (*ibid.*: 136). Beograd tvrdi da su ubijeni ustvari bili borci OVK naknadno preobuceni u civilnu odecu, i proglašava Vilijama Vokera za *personu non grata*. Medutim, prvi izveštaj tima finskih patologa, koje predvodi Helena Ranta, zakljucuje da "ne postoje nikakve naznake da su ti ljudi bili nešto drugo od naoružanih civila" (*ibid.*: 137). "Medunarodna zajednica koja se u svojoj oceni događaja u Racku orijentisala prema oficijelnoj izjavi OECD-a, u protestnoj noti upucenoj vladi u Beogradu, izrazila je gnev i užas zbog mera srpskih jedinica" (*ibid.*: 137). Interesantno je da je tim Helene Rante naknadno još dva puta izašao na mesto događaja i u martu 2000 izdao konacan izveštaj, gde se tvrdi da su nadeni meci i caure, koji nisu

nadeni na originalnoj sceni incidenta 16. januara 1999. (*ibid.*; 141), Interesatno je i to da konacni izveštaj nije dostupan javnosti. Kako Petric veli: "Konacni izveštaj, koji još uvek nije dostupan javnosti, predstavlja osnovu za ukupno procenjivanje okolnosti od strane Tribunala za ratne zlocine u Hagu" (*ibid.*: 141).

Dogadaj u Racku izaziva osude u celom svetu i raste rešenost kljucnih medunarodnih politickih aktera da reše Kosovsku krizu. Kontakt grupa predlaže "principe koji su van diskusije" za policko rešenje i nalaže sukobljenim stranama da zapocnu mirovne pregovore u Rambujeu (Francuska).

Medutim, mirovni pregovori u Rambujeu, Francuska (6 februara – 19 marta 199) propadaju, buduci da je albanska strana pristala na politicko i vojno rešenje (implementacija od strane NATO-a), a srpska strana nije prihvatila sporazum.

Nakon propasti pregovora u Rambujeu, NATO 24 marta zapocinje vazdušni rat protiv Jugoslavije.

<sup>iv</sup> O tom istorijskom trenutku Petric piše: "Parlamentarni izbori koji su u Sloveniji i Hrvatskoj na celo doveli gradansko-nacionalne partije izmenili su i perspektivu za buducu Jugoslaviju. U Sloveniji je savez centra i desnice DEMOS favorizovao ubrzanje politike osamostaljenja, ako ne dode do preoblikovanja Jugoslavije kakvo bi Sloveniji odgovaralo. Kao opcija za zajednicki život prihvaceno je samo konfederalno rešenje, ali je ono tokom 1990. sve više ustupalo mesto varijanti secesije. U Hrvatskoj je Franjo Tudman proslavio nadmocnu izbornu pobeđu propracenu nacionalisticim parolama, cime je prizvao konflikt sa srpskom narodnošću koja je brojala 600 000 stanovnika.", Petric (2002:62)

<sup>v</sup> "Iako precizne brojke još uvek nisu dostupne, broj hrvatskih i muslimanskih izbeglica koje beže iz zona Bosne i Hercegovine koje su pod srpskom kontrolom je do 3 do 4 puta veci od broja srpskih raseljenih lica i izbeglica koji dolaze iz Bosne i Hercegovine. Ocita prevaga etnickog ciscenja na teritorijama koje zauzimaju Srbi je van svake sumnje povezana sa politickim ciljevima koje su formulisali i sledili srpski nacionalisti, to jest, osigurati srpsku kontrolu nad svim teritorijama na kojima živi znacajan broj Srba, kao i nad pogranicnim teritorijama koje se asimilišu zbog logistickih i vojnih razloga." *Situation des droits de l'homme sur le territoire de l'ex-Yougoslavie*, Rapport préparé par Monsieur Tadeusz Mazowiecki ; Rapporteur Spécial de la Commission des Droits de l'homme sur la situation des droits de l'homme en ex-Yougoslavie. UN dokument A/47/666-7/24809, paragraf 12.

<sup>vi</sup> Prema IX. aneksu Konacnog izveštaja ekspertske komisije UN (ili, cuvene Basijunijske komisije), sacinjenom 28. Decembra 1994. godine, "there are about 162 detention sites in the former Yugoslavia where people were detained and sexually assaulted:

88 of those are reportedly run by Serbs;

35 are run by unknown forces;

17 are allegedly run by Croats;

14 are allegedly run by Muslim and Croat forces together;

8 are reportedly run by Muslims."

Izvor: *Final report of the United Nations Commission of Experts, established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674/Add.2 (Vol. I), Annex IX - Rape and sexual assault, A. Summary of statistical information from all sources,*

<sup>vii</sup> Tako su, na primer, u logoru Lora (u Splitu) koji su kontrolisali pripadnici Hrvatske vojske a u kome su bili zatvoreni Srbi (ratni zarobljenici i civili), zabeleženi sledeci nacini mucenja:

1. batiranje: rukama, nogama, cevima za vodovod, gumenim crevima, palicama, bezbol palicama, elektricnim palicama, kundacima od oružja, lancima, komadima elektroprovodnika;
2. polivanje zarobljenika hladnom vodom iz šmrka pod pritiskom iz hidranta;
3. prolazak zarobljenika kroz špalir stražara (batinaša);
4. 'telefoniranje' – povezivanje pojedinih delova tela zarobljenika: ušiju, polnih organa, slepocnica, prstiju ruku ili nogu na indukovanu elektricnu struju iz poljskog telefona
5. izvođenje zarobljenika na lažno, fingirano streljanje
6. skidanje zarobljenika i držanje bez odece na suncu po ceo dan; prisiljavanje da gledaju u sunce po ceo dan
7. prisiljavanje zarobljenika da piju slanu vodu
8. puštanje i huškanje pasa vucjaka u celiju na zarobljenike
9. bacanje hleba medu zarobljenike koji se otimaju kao psi
10. prskanje suzavca u oci zarobljenika
11. zašivanje rane pored oka zarobljenika žicom
12. besciljno dugovremeno trcanje zarobljenika po logorskom krugu i pravljenje sklekova posle iscrpljujuceg rada na lomljenju kamena u kamenolomu bez alata ili sa malo adekvatnog alata
13. prisiljavanje zarobljenika na lizanja cizama stražara
14. prisiljavanje zarobljenika da pojedu vruću ili slanu hranu u što kracem vremenu
15. stavljanje zapaljene cigarete na ruku, uvo i druge delove tela zarobljenika
16. paljenje upaljacem pojedinih delova tela zarobljenika
17. lomljenje vilica zarobljenicima i namerno loše nameštanje da ne zaraste ili da nepravilno zaraste
18. prisiljavanje zarobljenika da se bosi krecu po zatvorskom krugu, po vrucini, dok im ne potece krv iz tabana
19. pretnja smrću (ubistvom, klanjem, sakacenjem, puštanjem dresiranog vucjaka) zarobljeniku
20. nedozvoljavanje zarobljeniku da pije vodu po ceo dan na vrucini od skoro 40 C.

21. jahanje zarobljenika po zatvorskom krugu kao konja
22. prisiljavanje zarobljenika da jedu žive puževe sa kucicama, perje ubijenih ptica, kore pomorandže, žive žabe, gliste, pilece kosti, opuške od cigareta
23. prisiljavanje zarobljenika na težak fizički rad: vadenje kamenja u kamenolomu, gradnja kuca, itd.
24. prisiljavanje zarobljenika da po jakom suncu trce po logorskom krugu, a zatim oznojene i zagrejane prskaju hladnom vodom pod pritiskom šmrkom iz hidranta
25. prisiljavanje zarobljenika da se međusobno udaraju pesnicama i nogama do onesveščivanja
26. prisiljavanje zarobljenika da ližu šolju u klozetu i pod WC-a
27. prisiljavanje zarobljenika na masturbaciju
28. udaranje zarobljenika po testisima
29. prisiljavanje zarobljenika da piju toplu, mutnu vodu u koju je zatvorski stražar prethodno pljunuo
30. vešanje zarobljenika tako da su im ruke vezane liscicama za metalne rešetke na vratima
31. prisiljavanje zarobljenika da piju mokracu
32. prisiljavanje zarobljenika da javno polno opšte između sebe
33. prisiljavanje zarobljenika da pojede pola kilograma soli bez davanja vode
34. prisiljavanje zarobljenika da na golim kolenima pužu preko tucanog kamena
35. stavljanje u usta cevi od pištolja uz pretnju okidanjem
36. nedozvoljavanje zarobljenicima noću da spavaju stalnim upadanjem stražara u celije i buđenjem i batinanjem
37. gaženje cizmama prstiju na slomljenoj nozi zarobljenika
38. 'igranje kola - u dvorištu bi se zatvorenici uhvatili u krug, a prvi i poslednji su bili spojeni elektrodama za izvor elektricne struje
39. prisiljavanje zarobljenika na homoseksualne odnose
40. brijanje zarobljenika na suvo nožem i prisiljavanje da pojede svoju sopstvenu bradu
41. dozvoljavanje pijanim građanima – civilima da tuku i maltretiraju zarobljenike
42. prisiljavanje zarobljenika da okopavaju ili kose travu oko logorskog kruga u delu koji je bio miniran" .

Izvor *Dokumenti o ratnim zločinima na teritoriji prethodne Jugoslavije 1991-5, (X izveštaj)*, Savezna Republika Jugoslavija, Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Izdavač: Služba za zajednicke poslove Savezne vlade i saveznih organa uprave, Beograd, 2001, str. 160-62.

viii Specijalne studije, u najmanju ruku, zaslužuju teme zatvaranih, izbeglica i silovanih. Izbeglice, pre svega, zbog ogromnog broja ljudi koji su prognani i izbegli tokom jugoslovenskih ratova, a potom i zbog velike kompleksnosti izbeglickih kretanja (unutar ratom zahvacenih zemalja, izbeglicka kretanja između zemalja u ratu, emigracija u trecu zemlju), problema koje su izbeglice zatekle u zemlji domacinu i problema repatrijacije. Osobe koje su pretrpele silovanje, pak, zahtevaju posebnu studiju, ne samo zbog teškoca utvrđivanja realnog broja žrtava vec i zbog toga što je ova tema tokom jugoslovenskih ratova (a posebno 1992, u vreme najvećih borbi u Bosni i Hercegovini), bila predmet ogromne medijske pažnje i politickih manipulacija. Po našim saznanjima, postoje dve metodološki ozbiljne studije silovanja u jugoslovenskim ratovima. Jedan je izveštaj ekspertskeg tima pod rukovodstvom Tadeuša Mazovjeckog, specijalnog izvestioca Ujedinjenih nacija za kršenje ljudskih prava na podrucju bivše Jugoslavije (videti: Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur to the Commission on Human Rights, *Report of the Team of Experts on Their Mission to Investigate Allegations of Rape in the Territory of the Former Yugoslavia* U.N. Doc. E/CN.4/1993/50 - 10 February 1993); takode i: *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex IX.A: Sexual assault investigation* U. N. doc S/1994/674/Add.2, 28 December 1994).

Studija ekspertskeg tima Mazovjeckog izvedena je na 119 slucajeva trudnoce kao rezultata slucajeva potvrđenog silovanja u ratu tokom 1992. godine (ispitanici su bili ispitani u Hrvatskoj, BiH i Srbiji). Studija zaključuje: "Nije moguće da se sazna precizan broj silovanja ili broj slucajeva trudnoce proisteklih iz silovanja. Ipak, mogu se napraviti procene na osnovu 119 dokumentovanih slucajeva trudnoce proisteklih iz silovanja. Medicinske studije sugerišu da ce se od 100 slucajeva silovanja jedan završiti trudnocom. Ovo navodi na zaključak da su ovih 119 slucajeva vrlo verovatno rezultat približno 12 000 epizoda silovanja. Pošto je jasno da su ove žene bile izložene višestrukom i/ili ponovljenom silovanju, ovaj broj ne treba shvatiti kao direktan pokazatelj broja silovanih žena...vec kao opšti vodici za stvaranje predstave o ovom problemu" (*ibid.* paragaf. 30).

Druga studija izvedena je na uzorku od 223 pojedinca, žena i muškaraca, žrtava silovanja, koje su bile intervjuisane tokom februara i marta 1994. Intervjui su bili sprovedeni u Zagrebu (ondašnje vlasti SR Jugoslavije su u više navrata odbile molbu ekspertskeg tima da istraživanje sprovede i u SRJ), a što se tice nacionalne structure ispitanika, ona je bila sledeca: "146 ovih žrtava-svedoka su bile iz BiH, dok je 77 bilo iz Hrvatske. Među žrtvama-svedocima iz BiH, bilo je 100 pripadnika muslimanske nacionalnosti, 43 pripadnika hrvatske nacionalnosti i 1 pripadnik srpske nacionalnosti. Među žrtvama-svedocima koje se tice rata u Hrvatskoj, 26 su bile žene i sve su bile Hrvatice" (*ibid.* Part One, Report of phase I, A. Overview of the project). Cilj istraživanja nije bilo utvrđivanje ukupnog broja žrtava silovanja u dotičanjim jugoslovenskim ratovima, niti stvaranje neke numericke predstave o razmerama tog fenomena.



### BIBLIOGRAFIJA

Sledeća bibliografija ne obuhvata sve izvore informacija korišene u ovom radu, već sadrži samo bitnije bibliografske jedinice.

### KNJIGE I ZBORNICI

- Artman, F. (2001) Milošević dijagonala laufera [Hartmann Florence, Milosevic la diagonale du fou]. Beograd: Den Graf.
- Gleni, M. (1992) Pad Jugoslavije: treci balkanski rat [The Fall of Yugoslavia]. Beograd: Samizdat.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2001) U trouglu državne sile: vojska, policija, paravojska. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Holbrooke, R. (1999) To End A War. New York: Modern Library.
- Human Rights Watch (2003) Po naredenju: ratni zlocini na Kosovu [Under Orders: War Crimes in Kosovo]. Beograd: Samizdat B92.
- Ilic, V. (2003) Refugees in Serbia: Between Integration and Sustainable Return. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.
- Judah, T. (2000) Kosovo - War and Revenge. New Haven and London: Yale University Press.
- Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zlocinima protiv covecnosti i medunarodnog prava (2001) Dokumenti o ratnim zlocinima na teritoriji prethodne Jugoslavije 1991-5, (X izveštaj). Beograd: Služba za zajednicke poslove Savezne vlade i saveznih organa uprave.
- Medunarodni Tribunal za sudenje licima odgovornim za teške povrede humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije (2001) Optužnice. Beograd: Fond za humanitarno pravo.
- Petric, V. and Pihler, R. (2002) Dugi put u rat: Kosovo i medunarodna zajednica 1989-1999 [Wolfgang Petritsch, Robert Pichler, Der lange Weg in den Krieg: Kosovo und die Internationale Gemeinschaft 1989-1999]. Beograd: Samizdat B92.
- Popov, N. (2002) *Srpska strana rata trauma i katarza u istorijskom pamcenju*, I deo. Beograd: Samizdat B92.

### IZVEŠTAJI

#### a) Izveštaji Amnesty International

- Amnesty International, *YUGOSLAVIA, Torture and deliberate and arbitrary killings in war zones*, AI index: EUR 48/26/91
- Amnesty International, *YUGOSLAVIA, Further reports of torture and deliberate and arbitrary killings in war zones*, AI index: EUR 48/13/92
- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, Gross abuses of basic human rights*, AI index: EUR 63/01/92

- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, Rape and sexual abuse by armed forces*, AI index: EUR 63/01/93
- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, Rana u duši – a wound to the soul*, AI index: EUR 63/03/93
- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, Central and southwest Bosnia -Herzegovina: civilian population trapped in a cycle of violence*, AI index: EUR 63/01/94
- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, “You have no place here”: abuses in Bosnian Serb-controlled areas*, AI index: EUR 63/11/94
- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, The missing of Srebrenica*, AI index: EUR 63/22/95
- Amnesty International, *BOSNIA-HERZEGOVINA, “To bury my brother’s bones”*, AI index: EUR 63/15/96

#### **b) Izveštaji Tadeuša Mazowieckog, Specijalnog izvestioca Ujedinjenih nacija za stanje ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije**

- *Rapport sur la situation des droits de l’homme dans le territoire de l’ancienne Yougoslavie, soumis par M. Tadeusz Mazowiecki, Rapporteur spécial de la Commission des droits de l’homme, en application du paragraphe 14 de la resolution 1992/S -1/1 de la Commission en date du 14 août 1992, 27 oktobar 1992, UN document: E/CN.4/1992/S-1/10*
- *Assemblée générale, 47ème session - SITUATION DES DROITS DE L’HOMME SUR LE TERRITOIRE DE L’EX YUGOSLAVIA – Rapport préparé par M. Tadeusz Mazowiecki, Rapporteur Spécial de la Commission des Droits de l’homme sur la situation des droits de l’homme en ex-Yougoslavie, 25 novembar 1992, UN document: A/47/666-S/24809*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA - Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992, 10 februar 1993, UN document: E/CN.4/1993/50*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA - Periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 32 of Commission resolution 1993/7 of 12 February 1993, 5 maj 1993, UN document: E/CN.4/1994/3*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Second periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 32 of Commission resolution 1993/7 of 12 February 1993, 19 maj 1993, UN document: E/CN.4/1994/4*
- *SITUATION DES DROITS DE L’HOMME DANS LE TERRITOIRE DE L’EX YUGOSLAVIE – Troisième rapport périodique sur la situation des droits de l’homme dans le territoire de l’ancienne Yougoslavie, soumis par M. Tadeusz Mazowiecki, Rapporteur spécial de la Commission des droits de l’homme, en application du paragraphe 32 de la resolution 1993/7 du 23 février 1993, 26 avgust 1993, UN document: E/CN.4/1994/6*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Fourth periodic report submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on*

*Human Rights, pursuant to paragraph 32 of Commission resolution 1993/7 of 23 February 1993, 26 septembar 1993, 1995, UN document: E/CN.4/1994/8*

- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Fifth periodic report submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 32 of Commission resolution 1993/7 of 23 February 1993, 17 novembar 1993, 1995, UN document: E/CN.4/1994/47*
- *SITUATION DES DROITS DE L'HOMME DANS LE TERRITOIRE DE L'EX YUGOSLAVIE – Sixième rapport périodique sur la situation des droits de l'homme dans le territoire de l'ex-Yougoslavie, soumis par M. Tadeusz Mazowiecki, Rapporteur spécial de la Commission des droits de l'homme, en application du paragraphe 32 de la résolution 1993/7 en date du 23 février 1993, 21 februar 1994, UN document: E/CN.4/1994/110*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Seventh periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 37 of Commission resolution 1994/72 of 9 March 1994, 10 juni 1994, UN document: E/CN.4/1995/4*
- *SITUATION DES DROITS DE L'HOMME DANS L'EX YUGOSLAVIE – Neuvième rapport périodique sur la situation des droits de l'homme dans le territoire de l'ex-Yougoslavie, soumis par M. Tadeusz Mazowiecki, Rapporteur spécial de la Commission des droits de l'homme, en application du paragraphe 37 de la résolution 1994/72 de la Commission en date du 9 mars 1994 et de la décision 1994/262 du Conseil économique et social en date du 22 juillet 1994, 4 novembar 1994, UN document: A/49/641,S/1994/1252*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Special report on the media, Report on the Special Rapporteur submitted pursuant to Commission resolution 1994/72, 13 decembar 1994, UN document: E/CN.4/1995/54*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Tenth periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 37 of Commission resolution 1994/72 of 9 March 1994, 16 januar 1995, UN document: E/CN.4/1995/57*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Periodic report submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 42 of Commission resolution 1995/89 of 8 March 18995, 21 april 1995, UN document: E/CN.4/1996/3*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Periodic report submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 42 of Commission resolution 1995/89, 5 juli, 1995, UN document: E/CN.4/1996/6*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Tenth periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 37 of Commission resolution 1994/72 of 9 March 1994, 16 januar 1995, UN document: E/CN.4/1995/57*
- *SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY OF THE FORMER YUGOSLAVIA – Final report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 42 of Commission resolution 1995/89, 22 august 1995, UN document: E/CN.4/1996/9*

**c) ostali izveštaji**

- *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex III.A - Special forces*, 28 December 1994, UN document: S/1994/674/Add.2 (Vol. I)
- *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex VIII - part 1/10 - Prison camps*, 27 May 1994, UN document: S/1994/674/Add.2 (Vol. IV)
- *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex IX.A - Sexual assault investigation*, 28 December 1994, UN document: S/1994/674/Add.2 (Vol. V)
- *Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992) - Annex IV - The policy of ethnic cleansing*, bez specifikacije UN dokumentacionog broja, <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/IV.htm>
- *Special process on missing persons in the territory of the former Yugoslavia*, Report submitted by Mr. Manfred Nowak, expert member of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, responsible for the special process, pursuant to paragraph 4 of Commission resolution 1995/35, 4 March 1996, UN document E/CN.4/1996/36,
- Human Rights Watch, *Civilian deaths in the NATO air campaign*, <http://www.hrw.org/reports/2000/nato>

